

STANOVNIŠTVO KAO ELEMENT REGIONALIZACIJE SRBIJE

*Gordana VOJKOVIĆ**

Problemi regionalne podele nekog prostora su mnogostruki i složeni, prisutne su različite dileme i otvorena brojna pitanja. Sa pojavom prostornog planiranja u savremenom svetu, i potrebom za usmeravanjem razvoja, organizacijom i uređenjem geoprostora, regionalizacija se nameće kao najadekvatniji put političko-teritorijalne, ali i prostorno-funkcionalne organizacije. Stoga, regionalizacija kao složen i višestran teorijsko-metodološki postupak ne predstavlja samo interesantnu naučnoistraživačku temu, već i zadatak od izuzetnog društveno-praktičnog i razvojnog značaja.

Pređeni put definisanja regionalizma, od najranijih početaka kada je ograničavan na lokalizam i posebnu ideologiju (a sa kojom se i danas manje ili više susrećemo), do sagledavanja njegove integrativne funkcije i snage, jasno pokazuje kako mogućnosti ili ograničenja regionalizma zavise od shvatanja, sveobuhvatnosti pristupa i nepristrasnog istraživanja njegovih brojnih aspekata. Ipak, od pojave regionalnog koncepta pa sve do današnjih dana, sa kraćim ili dužim odstupanjima, opstajala je ideja koja regionalizam posmatra kao dvosmerni koncept: primarni cilj regionalizma pronalazi se u krajnjem produktu integracije regiona. Region – da, kako je još 1952. godine isticao W.H. Odum (1952: 403), ali u prvom redu region kao sastavni deo celine.

Porast interesovanja za pitanja regionalizacije ide uporedo sa porastom individualne i kolektivne svesti o nužnosti globalnog, a samim tim i usklađenog regionalnog razvoja. Kada se govori o praktičnim ciljevima, onda regionalizacija ima višestruko značenje. Većina autora naglašava da bi regionalizacija trebalo da posluži kao osnova za bolju spoznaju geoprostora, što bi bio njen opšti zadatak svojstven svakoj naučnoj aktivnosti. Njen specifični zadatak, formiranje regija u skladu sa sadašnjim društveno-ekonomskim i kulturno-istorijskim razvojem, trebalo bi da posluži kao okvir za politiku regionalnog razvoja i kao osnova za savladavanje posledica

* Geografski institut "Jovan Cvijić" SANU, Beograd.

ranijeg stihijnog i neravnomernog prostornog i socio-ekonomskog razvoja, odnosno, kao preduslov za prostorno usklađeniji razvoj zemlje, i time kao sredstvo efikasne ekonomske politike (Papić, 1987: 381; Petrović, 1957: 122). Smatra se da regionalizacija omogućuje utvrđivanje bitnih karakteristika i problema izdvojenih regija i ukazuje na pravce konkretnih društvenih akcija.

Treba naglasiti i da najnoviji procesi političko-teritorijalnih reorganizacija zemalja u tranziciji, pa time i Srbije, nisu samo pitanje unutrašnjih činilaca, već su u velikoj meri i spoljnopolitičko pitanje. O regionalizaciji¹ (shvaćenoj u smislu decentralizacije upravljanja, odnosno kao način administrativno-političko-teritorijalnog organizovanja putem kojeg se deo funkcija države prenosi na regionalni nivo) danas se govori kao o uslovu bez kojeg se ne može očekivati pruključenje Evropskoj uniji i ulaznje u tokove evropske integracije. Smatra se da je region, kao srednji nivo upravljanja između državnog i lokalnog, jedini uspešan put što veće decentralizacije, demokratskih i ekonomskih reformi i međuregionalne saradnje. Naravno, Evropska unija očekuje da se regionalizacija sprovodi prema njenim kriterijumima regionalne podele kako bi se osigurala međusobna kompatibilnost teritorijalnih organizacija zemalja članica (ostvarivanje ideje o "evroregionima"). Na taj način regionalizacija postaje političko pitanje prvorazrednog značaja.

O nekim teorijskim i praktičnim pitanjima regionalizacije

Sa teorijskog stanovišta, pristupi regionalizaciji mogu biti različiti i u zavisnosti su od svrhe i buduće namene jedne takve regionalizacije. Autor ovog rada osnovne premise za regionalizaciju pronalazi u tzv. "novoj" naučnoj paradigmi, koja se može nazvati i holističkom, ekološkom ili sistemskom, jer polazi od celovitosti, a svaka struktura se posmatra kao manifestacija procesa koji su u njenoj osnovi. Ono što ona² poručuje je da

¹ U vezi sa pitanjima političko-teritorijalne organizacije Srbije ovde je potreban jedan komentar. Danas se u našoj političkoj, ali i naučnoj javnosti pojam regionalizacije izjednačuje sa pojmom političko-teritorijalne organizacije države. Tu se, međutim, pre svega radi o jednoj užoj regionalizaciji, zasnovanoj na kriterijumu administrativno-političke (upravne) podele, koja je samo jedan element kompleksne geografske regionalizacije. Zato se i događa da su predlozi političko-teritorijalne organizacije Srbije najčešće *ad hoc* koncipirani, sa različitim ciljevima, bez jasne naučne razradenosti i metodološke zasnovanosti, tako da se izdvajaju geografski, funkcionalno-ekonomski i saobraćajno nepovezane administrativne celine.

² Novi pogled, koji je proizašao iz teorije kvantne fizike, i ta nova svesnost o fundamentalnoj međupovezanosti i međuzavisnosti svih pojava doveli su do radanja ekološkog pogleda i ekološke svesnosti, a ono što razlikuje današnju "duboku" ekologiju, poniklu na sistemskom pristupu tokom protekle dve decenije, od prethodne "površne" ekologije, koja je ljudska bića stavljala iznad ili izvan prirode, je upravo svest o tome da su ljudska bića istinski, unutarnji deo prirode.

moramo razumeti dinamiku celine da bismo razumeli svojstva delova (Capra, Steindl-Rast, 1991: 120). Savremena naučna teorija razumevanje ove nepodeljene celovitosti u stalnom kretanju vidi kroz kvantnu činjenicu da je sveukupnost postojanja umotana, sadržana, uvijena, u okviru svakog dela prostora (i vremena), tako da bilo koji deo, element, aspekt, da izdvojimo, on još uvek obuhvata celinu i stoga je istinski (unutrašnje) povezan sa sveukupnošću iz koje je izdvojen. Zato je zadatak nauke da izvede delove kroz apstrakciju iz celine, objašnjavajući ih kao približno odvojive, stabilne i povratne, ali spoljašnje dovedene u vezu, koji grade relativno autonomne podceline. Za razliku od prethodnih shvatanja (proisteklih iz teorije relativiteta i gravitacionog polja) da povezanost i jačina veza između delova slabi sa njihovim međusobnim udaljavanjem, kvantna teorija upućuje na to da veze i uticaji ne iščezavaju sa daljinom. Svaki sistem je sastavljen od većeg broja posebnih sistema i istovremeno deo većeg sistema, što stvara različite nivoe složenosti i hijerarhije unutar sistema. To znači da definicija određenog sistema zavisi, kako ističe Berryman A. (1981), isto toliko od interesa pojedinog posmatrača koliko i od bilo kog unutrašnjeg svojstva posmatranog bića ili stvari. Sistem postoji u očima posmatrača i ni jedan pogled nije potpuno nezavisan. Svakoj pojavi možemo pristupiti dozvoljavajući sebi slobodu da definišemo sistem u zavisnosti od našeg posebnog interesa, a da veći univerzum, kojeg je naš sistem deo, tretiramo kao spoljašnje okruženje.

Takodje, to znači i da region moramo posmatrati kao deo u jednom, kao uzorak u neodvojivom tkivu odnosa, koji se ne može grubim administrativno-upravnim odlukama, ili ideološko-političkim pobudama cepati, izdvajati iz svoje sredine. Region mora biti zaokružena prirodno-geografska, antropogeografska, privredna, istorijska, etno-kulturna i civilizacijska celina, koja samo tako, u kompletnoj svojoj individualnosti može na najbolji način manifestovati sve svoje prednosti, ali i biti u skladu sa svojim okruženjem. Moraju se ostvariti uslovi potrebni da se najkvalitetnije osobine nekog regiona ispolje na najbolji mogući način, i potpomognu usklađen razvoj ne samo dotičnog regiona već i šireg prostora čiji je on sastavni deo. Činjenica je da regionalna problematika razvoja i regionalizacija postaju aktuelnije tek sa postignutim određenim višim stepenom društveno-ekonomskog razvoja. Razvijene zemlje sveta znatno veću pažnju posvećuju ravnomernijem regionalnom razvoju, jer on postaje uslov jačeg i racionalnijeg integrisanja prostora. Principi ekonomske efikasnosti uzimaju se zajedno sa principima socijalne jednakosti i zaštite životne sredine, a jedan od osnovnih ciljeva takve politike ogleda se kroz strategiju smanjivanja regionalnih dispariteta

Sa praktičnog stanovišta, osnovu za celovito sagledavanje ovog fundamentalnog pitanja nalazimo u tumačenju regionalizma M. Radovanovića kao principa i jednog od osnovnih pristupa poznavanja i funkcionalne i političke organizacije prostora u savremenim uslovima rastućih disproporcija i sve dubljih polarizacija čovečanstva. Polazeći od nesumnjive saglasnosti "logičke i ontološko-gnoseološke sprege regionalizma i prostorno-diferencijalnog i regionalno-strukturnog ispoljavanja geografske stvarnosti u svim njenim pojavnim oblicima", regionalizacija se nameće kao najadekvatniji složen sistem metoda (postupaka) pomoću kojih se "upoznaju, razotkrivaju, modeluju i konstruišu celoviti teritorijalni sistemi-regioni, kao tipološke kategorije i pojave unikalnog karaktera". Regionalizacijom se razotkriva, naglašava autor, "ne samo objektivna prirodno-geografska izdiferenciranost teritorije..., već i osobenosti prostorno-funkcionalne integracije, spajanja i prožimanja, izolovanja i odvajanja, tranzitne veze, polovi razvoja, tradicionalne veze i njihovo prožimanje u izmenjenim društvenim i tehnološkim uslovima..., istorijske celine, kulturno-civilizacijske i etnogeografske razlike, itd". Razmatrajući neka aktuelna pitanja regionalizacije Srbije,³ Radovanović ističe da pri njenom koncipiranju i primeni treba težiti da "prirodni poredak i sklop stvari, kao datost, tj. konstanta, predstavlja okosnicu regionalizacije, sa kojom se superponiraju funkcionalni rejoni nastali kao rezultanta diferencijalnog razvoja i formiranja polova i osovina razvoja, koje integrišu stanovništvo, delatnosti, informacije i upravljačke funkcije" (Radovanović, 1993/94: 67-84).

Novi naučni pristupi regionalizaciji i pojmu regiona vezani su za praksu prostornog planiranja. Nakon skoro dve decenije krize regionalizma u zemljama Evrope, on ponovo dobija na snazi kroz strategije regionalnog razvoja Evropske unije. U našoj zemlji regionalizacija dolazi u žižu interesovanja u vreme pripreme i donošenja novog Prostornog plana Republike Srbije,⁴ kada veći broj autora, prateći iskustva razvijenih zemalja, daje novi doprinos teorijskim razmatranjima, metodološkim postupcima, ali i praktičnim rešenjima načina korišćenja i organizovanja prostora. Koncepti regiona i regionalizacije u planiranju unose nove dimenzije u njihovo poimanje, tako da se dolazi i do stanovišta da se neki prostor "može tretirati kao regionalna celina otvorenih granica sa povratnim međuregionalnim

³ Ukazujući na primenu regionalizma u Republici Srbiji i njenom okruženju, M. Radovanović, takođe, raspravlja o nekim geopolitičkim okolnostima evropskog okruženja Srbije i daje primere nekih odabranih pitanja regionalizacije Srbije. U svojim tumačenjima autor posebno insistira na sprezi geopolitike i regionalizma. (Radovanović, 1993/94: 85-96).

⁴ Prostornim planom Republike Srbije iz 1996. godine regionalizacija je na neki način definisana kao strategija.

uticajima, ako u njemu deluje snažno razvijen regionalni centar ili centri izraženih urbanih karakteristika u pogledu funkcija koje obavljaju i područja na koja utiču svojim razvojnim impulsima" (Derić, Perišić, 1996/97: 7). U ovakvom konceptu regije naglasak je na funkcionalnom području, međuregionalnim odnosima i razvojnoj dimenziji. Radovi ove vrste naglašavaju brojne dileme vezane za realizovanje regionalizacije u praksi, ali ukazuju i na neodrživost čisto ekonomskih kriterijuma pri regionalizaciji, jer se u ime drugih ciljeva i interesa regionalizacija može pretvoriti u suprotnost. Ukazuje se da je makroregionalizacija očito više kvalitativan nego kvantitativan postupak, pa kao takav u prvi plan ne ističe kvantificiran kriterijum ili pak skup ekonomskih, društvenih, kulturoloških ili tehnoloških indikatora (Derić, Perišić, 1996: 18).

Značaj stanovništva u sistemima regionalne podele i osnovni ciljevi i principi demogeografske regionalizacije

U traženju najboljih načina organizacije prostora, bez obzira na to da li je reč o prostorno-funkcionalnoj organizaciji, ili organizaciji administrativno-političkog sistema, stanovništvo sa svim svojim potencijalima ili ograničenjima, predstavlja svakako jednu od najbitnijih komponenata. U pogledu demografske, ili demogeografske, regionalizacije treba naglasiti da je stanovništvo, kao jedna od komponenti geoprostorne strukture, samo stavljeno u prvi plan i podcrtano kao nezavisna varijabla regionalizacije uslovno govoreći, jer se ono ni na koji način ne može izdvojiti iz konteksta celokupnog sistema geoprostornih pojava i procesa. Ovaj rad ima za cilj da otvori samo neka teorijska i metodološka pitanja značajna za posmatranje stanovništva kao ključnog elementa i faktora regionalne strukture i organizacije geoprostora. Kako je već naglašeno, region ne može biti definisan drugačije osim u relacijama sa ukupnom strukturom, pa je u tom smislu adekvatnije govoriti o demogeografskim osnovama za regionalizaciju, nego o demogeografskom regionalnom sistemu kao potpuno nezavisnom i samodovoljnom.

Demogeografska regionalizacija treba da objedini složeni sistem pojava i procesa razvoja stanovništva, koji nastaju kao posledica delovanja brojnih činilaca prirodnog i društveno-ekonomskog okruženja na stanovništvo u datim istorijskim uslovima, i iskaže, na taj način formiranu, prostornu strukturu i organizaciju stanovništva, koja u jednoj povratnoj funkcionalnoj sprezi dejstvuje na okruženje. To znači da se, sa aspekta regionalizacije, stanovništvo mora posmatrati u daleko širem kontekstu od čisto demografskog: kroz sagledavanje istorijskih trendova u razvoju naseljenosti, razmeštaju, prerasmeštaju i teritorijalnoj organizaciji stanovništva, svih

elemenata demografske strukture i posebno utvrđivanju prostornih zakonitosti koje određuju razvoj stanovništva Srbije. Postaviti stanovništvo u regionalni kontekst upravo znači posmatrati stanovništvo, kako to ističe M. Radovanović, kao autonomni biosocijalni, ali i geografski sistem.

U sklopu ovih razmatranja o stanovništvu kao elementu regionalnih sistema značajno filozofsko, ali i praktično pitanje predstavlja pitanje odnosa dela i celine. Moderna geografija stanovništva i demografija otišle su poslednjih decenija u jednu krajnost kvantifikacije i matematizacije, postavljajući kao svoj prevashodni predmet istraživanja stanovništvo kao broj – populaciju,⁵ i zaboravljajući da u osnovi tog mnoštva leži pojedinac, kao biološko, sociološko i duhovno biće, koji jeste deo celine, ali i individuum u okviru te celine. M. Macura o tome kaže: "Velika je zasluga A. Sauvy-a za savremenu teoriju što je ponovo istakao značaj čoveka tog *eternel oublie*. Demografija, ekonomija, pa i sociologija imaju često običaj da *dehumaniziraju* stanovništvo svodeći ga na demografske, ekonomske ili sociološke kategorije, iza kojih se ne osećaju živi ljudi. Naglašavanje pomenutih aspekata stanovništva ima, naravno, smisao i opravdanje za te nauke, ali sputava misao u doslednom povezivanju čoveka sa njegovom populacijom" (Macura, 1974:28). Naravno predmet proučavanja geografije stanovništva nije čovek kao pojedinac, ali to ne znači da ne treba imati stalno u vidu uzročnosti individualnog ponašanja. U korenu "zakona" populacije leži "zakon" individuumu sa svim svojim potrebama, potencijalima i ograničenjima. Razvoj društva može biti samo direktno proporcionalan razvoju pojedinca,⁶ pa se stoga ni odgovornost pojedinca ne može prebacivati na nedefinisani broj u okviru društva, već se ona mora "vratiti" natrag pojedincu. Ovakve ideje uvode nas u višedimenzionalno značenje interakcije *lokalno-regionalno-globalno*, gde lokalno nije određeno granicama, niti determinisano prostorom i vremenom, i omogućuju da se

⁵ U strukturi geografskih sistema učestvuje ogroman broj subsistema i elemenata i praktično nesamerljiv broj veza, pa i parametrizacija takvih sistema ima ograničene mogućnosti i podrazumeva agregovanje elemenata i veza (Radovanović, 1993/93: 77). Zato je mnogo bitnije otkriti logiku tih veza, nego insistirati na njihovoj preteranoj kvantifikaciji. Preovlađujući stav danas je da je prošlo vreme kvantitativnog mišljenja i specijalizacije. Razumevanje ključnih problema zahteva sveobuhvatni pristup.

⁶ Poslednjih godina do sličnih zaključaka dolazi i ekonomska teorija i praksa. Uobičajeno pitanje u politici regionalnog razvoja da li je "svrsishodno sredstva celog društva trošiti na oblasti koje možda nemaju ni osnovne uslove za razvoj, ili ih treba ulagati u razvijene delove gde će se ona višestruko oploditi u kraćem roku", kako ističe B. Rakić, samo je stvar vremenskog horizonta sa koga se posmatra problem, jer ako se nerazvijeni delovi jedne celine prepuste sami sebi oni mogu postati usko grlo i umanjiti ukupan razvoj. Stoga "dilema efikasnost-ravnopravnost postoji samo na kratak rok, dok na dugi rok ekonomska ravnopravnost vodi optimizaciji ukupnog rasta" (Rakić, 1999: "Pravična ekonomija versus efikasna ekonomija", *Regionalni razvoj i demografski tokovi balkanskih zemalja*, Niš, Ekonomski fakultet, str. 79).

shvati globalni kontekst lokalnih (individualnih) odluka: lokalni nivo odlučivanja i delovanja, lokalne akcije, imaju izuzetan značaj u rešavanju globalnih problema

U tom smislu nije neočekivano što se poslednjih tridesetak godina u geografiji razvija nova disciplina "humana geografija" koja čoveka tretira kao pojedinca u stalnoj interakciji s okolinom i teži razumevanju svesti pojedinca, socijalnih grupa i mesta, odnosno teži razumevanju te interakcije i njenih posledica. Kao reakcija na pozitivističku osnovu u geografiji javljaju se humanistički pristupi i vraćanje na ideje subjektivnog sveta i metodologiju hermeneutike (Vresk, 1999: 22). Geografske analize mesta zasnovane na ispitivanju individualnog odnosa prema prostoru dolaze u prvi plan, i dovode se u istu ravan estetski, funkcionalni, socijalni i individualni faktori. Određenje "mesta" i teritorijalnosti povezano je sa značenjem koje mu čovek daje, sa "korenima", ličnim sećanjem ili interesom koji povezuje osobu sa mestom življenja. S druge strane, razvoj "bića" ili čovekovog sopstvenog identiteta gradi se na relacijama sa prirodom, socijalnim vezama i značenjem određenog mesta za pojedinca. Na taj način koncepti prostora, mesta i teritorijalnosti stavljaju se u novi kontekst zasnovan na strukturalnoj sličnosti između "bića" (the self) i "mesta" i njihovoj dijalektičkoj povezanosti (izvor: Sack 1997, prema Holt-Jensen, 2001:3).

Polazna pretpostavka je da koncept demogeografske regionalizacije treba da osigura mnogostruki pristup izučavanju prostorno-funkcijske strukture stanovništva i njenih uslovljenosti, i da, kao metod istraživanja i planiranja, uputi na pravovaljana rešenja organizovanja geoprostora sa aspekta kretanja i strukture stanovništva. Demogeo-grafsku regionalizaciju treba posmatrati kao jedan od neizostavnih aspekata naučnog saznavanja diferencijalnih regionalnih procesa, traženja optimalnih rešenja i kreiranja bilo koje vrste regionalne organizacije radi praktičnog delovanja u prostoru. Regioni, izdvojeni kao rezultat ovog dejstvovanja, bez obzira na to da li shvaćeni u terminima strukture ili funkcije, jesu, pre svega, složene jedinice u okviru celine, a cilj regionalizacije mora biti ukupna integrisanost prostora i ravnoteža svih regiona. Osnovno svojstvo svakog sistema, *celovitost* - koje ukazuje da su "različite pojave toliko čvrsto i zakonito međusobno povezane i da izgrađuju takvo jedinstvo, da se nijedna od tih pojava ne može ni ukloniti niti izmeniti, a da na takvo delovanje ne reaguje celokupan sistem" (Radovanović, 1988) - se u demogeografskom sistemu, kao vrlo osetljivom i sa niskim pragom tolerancije, vrlo eksplicitno ispoljava. Celovitost demogeografskog sistema i njegovo narušavanje se veoma lako može pratiti već kroz promene samo jednog demografskog obeležja: na primer, opadanje nataliteta odražava se na promene u starosno-polnoj strukturi, na koje se

nadovezuju poremećaji u reprodukciji stanovništva, obnavljanju radne snage, a što stvara kružni lanac ostalih uslovljenosti.

Posmatrati stanovništvo kao element regionalnih sistema znači posmatrati ga u kontekstu osnovnih svojstava regije: njene celovitosti, koherentnosti, harmoničnosti, dinamizma, samoorganizovanosti. To podrazumeva formulisanje svih zahteva i načela kojima treba da odgovori određena regionalizacija. Fiziognomski, kao jedan od polaznih principa regionalizacije, pri demogeografskoj regionalizaciji uzima se samo posredno: prirodni uslovi, konfiguracija zemljišta (fiziognomičnost prostora) su ona spona između stanovništva i sredine koja može da određuje tip i strukturu naseljenosti, kapacitet prostora za naseljavanje, vrstu delatnosti stanovništva, poljoprivrednu proizvodnju i prehrambenu sigurnost stanovništva određenog regiona i dr. Kada je u pitanju primena principa razgraničavanja regija prema homogenosti određenog obeležja nailazi se na više teškoća. Osim pitanja da li homogeni regioni objektivno postoje, teškoće proizilaze i iz toga što je sam pojam homogenosti vrlo relativan i što se za svaki problem postavlja drugačije. Potom, spoljašnja homogenost prostora prema nekom obeležju može u sebi prikrivati potpuno različite uzroke nastanka date pojave (na primer, isti nivo rasta populacije može biti rezultat dijametralno suprotnih demografskih tokova).

Uporedo sa društveno-ekonomskim razvojem, prostorna struktura postaje sve kompleksnija, homogenost prostora menja svoje modalitete, a principu homogenosti mora se pristupiti iz jednog novog ugla. Princip homogenosti sa aspekta stanovništva još teže je primeniti,⁷ postavlja se pitanje da li on treba da se odnosi na homogen demografski razvoj i kako ga ustanoviti. Često se, kao što je već istaknuto, iza istih vrednosti, na primer, demografskog rasta kriju sasvim suprotni tokovi demografskog razvoja. Pre bi se moglo govoriti o jednoj veoma uslovnoj homogenosti demografskih karakteristika, odnosno o primeni ovog principa prilikom rejonizacija pojedinih obeležja, na primer nataliteta, mortaliteta i sl. Međutim, ovi specifični demografski rejoni ne moraju se međusobno poklapati. Formalno statistički posmatrano, u koncipiranju takvih rejona, treba težiti da se koeficijent varijacije, kao i intervali pojedinih demografskih karakteristika, kao što je bio slučaj i prilikom izrade Šeme stalnih rejona za demografska istraživanja, svedu na što manju meru. Ali zahtev za minimiziranjem

⁷ Na primer, prilikom izrade Šeme stalnih rejona za demografska istraživanja, o čemu će biti više reči dalje u tekstu, ispitivana je homogenost rejona za 18 demografskih pokazatelja i tada je primećeno da mnogi od indikatora nisu značajni za ovo ispitivanje. Ili, na primer, za određivanje homogenosti rejona u SAD bilo je testirano čak 75 poljoprivrednih i 88 nepoljoprivrednih indikatora (Sentić, 1963: 172).

varijacije ne znači da kriteriju homogenosti treba dati prevagu. Naprotiv, tek njegovo kombinovanje sa drugim kriterijumima, ističu autori Šeme stalnih rejona, dovode njegovu primenu na pravu meru⁸ (Grupa autora, 1963: 27-28).

Jedno od važnih iskustava u pogledu primene principa homogenosti, koje pruža Šema stalnih rejona, je da jedna regionalizacija ne može da bude dovoljno homogena za svako od različitih demografskih obeležja uzeto za sebe. Svako obeležje pokazuje specifičnosti u regionalnoj razdeobi, "te bi težnja za homogenošću dovela do stvaranja onolikog broja šema koliko ima i obeležja" (Sentić, 1963: 176). Primena principa homogenosti prema određenim demografskim obeležjima posebno postaje "iluzorna" ako se želi postići jedna složena demogeografska regionalizacija. To se naročito odnosi na postupak demogeografske regionalizacije u sadašnjim uslovima na prostoru Srbije, kada je prisutna izrazita diferenciranost i polarizovanost demografskog i regionalnog razvoja. Razvoj stanovništva opredeljen je prirodnim uslovima za naseljavanje, i privrednim i društvenim razvojem, koji u jednoj povratnoj sprezi transformišu populacione tokove. Stoga jedan od ciljeva demogeografske regionalizacije mora da bude izdvajanje regiona koji su demografske, ali i geografske i ekonomske celine. Samo na taj način moguće je sagledati sve povratne uticaje *stanovništvo-prostor-razvoj*. Društveno-ekonomski razvoj izuzetno brzo menja te odnose i ucrtava nove pravce u kretanju stanovništva, kako u prostornom, tako i u strukturalnom smislu, mada su neke posledice demografskog razvoja uočljive mnogo kasnije. Zato, princip homogenosti u sadašnjoj strukturi naseljenosti prostora Srbije menja svoje značenje, pa se pre može uočiti jedna homogenost polarizovanog razvoja stanovništva, od mikroregionalnog (selo-grad; opštinski centar - ostali prostor opštine) do makroregionalnog nivoa (osovine razvoja - ostali prostor; prostor duž tokova glavnih reka, podunavlje, pomoravlje, ponišavlje - brdskoplaninski prostor; centralna Srbija, Vojvodina - Kosovo i Metohija).

Na nivou najmanjih jedinica, shvaćenih kao nešto statično i pojedinačno, možemo govoriti o homogenosti. Funkcionalni princip, međutim, upućuje na veze i odnose, objašnjava dinamičnost, kretanje, stalnu promenu. Stoga se nameće kao nužno paralelno korišćenje oba principa: homogenost odražava

⁸ O tome najbolje govori primer sa gustinama naseljenosti: pokazalo se, naime, da je pokazatelj gustine naseljenosti nepodesan za ispitivanje homogenosti demografskih rejona (Sentić, 1963:171-173; Grupa autora, 1963). Međutim, novija istraživanja pokazuju da u demogeografskoj regionalizaciji, u sprezi sa drugim prostornim merilima i uz primenu drugačijih metoda, pokazatelj gustine naseljenosti može biti jedan od osnovnih indikatora prostorno-demografske strukture i dinamike stanovništva, pokazatelj koji sintetizuje komponente odnosa prostor - stanovništvo, i upućuje na funkcionalno-gravitacijske veze.

stanje, a regionalizam se ne može posmatrati, ni razumeti, odvojeno od sagledavanja procesa i funkcija. Razmišljajući o principima geografske regionalizacije V. Đurić je otišao i korak dalje otkrivajući njihovo dublje značenje u ideji da regione treba tražiti "u spoju suprotnosti, u funkcionalnoj povezanosti oblasti". Upravo se na suprotnostima, a ne na sličnostima prirodne sredine zasniva čvrsta veza i međudejstvo društveno-ekonomskih činilaca. Prema tome, zaključuje V. Đurić, "apsurdno je i pogrešno izdvajati rejone isključivo na principu homogenosti, već naprotiv, praksa i život imperativno nameću da rejon bude heterogeno područje koje se prožima, čvrsto povezuje, dopunjuje i u stvarnosti živi kao izvesna manja celina". Dve susedne oblasti različitih prirodnih crta (i različitog društveno-ekonomskog razvoja) ne treba automatski proglašavati kao dva regiona, jer se one u društveno-ekonomskom pogledu jako privlače, prožimaju i dopunjuju (Đurić, 1959: 335). U okviru demogeografskih regiona ova heterogenost najbolje će se ispoljiti kroz delovanje funkcionalno-gravitacijskih silnica, koje određuju pravce kretanja i privlačenja stanovništva određenog prostora, unutrašnju migracionu dinamiku uslovljenu aktivnostima, koja vodi prerazmeštaju stanovništva, polarizaciji demografskih tokova i prostorno-demografske strukture.

Za razliku od klasičnih regionalno-geografskih pristupa zasnovanih na formalnom homogenizmu, novi koncepti nodalne regije posmatraju strukturu prostora kroz ulogu i značaj veza koji je homogenizuju, pa se polazi od hipoteze da raznorodni elementi strukture prostora mogu biti ujedinjeni u homogenu regionalnu celinu (Tošić, 1999: 14). Ova razmatranja uvode nas u pojam trećeg bitnog principa regionalizacije – principa nodalnosti ili funkcijsko-gravitacijskog principa, čiji značaj postaje izrazitiji tek sa razvojem društveno-proizvodnih odnosa i formiranjem gradova ili drugih nukleusa razvoja kao značajnih čvorišta ukrštanja i sažimanja silnica razvoja i funkcionalno-gravitacijskih veza. Primena principa podrazumeva izdvajanja regiona kao stvarno povezanih geografskih celina, u kojima su gradovi i drugi centri razvoja povezani sa svojim zaleđem, bez obzira što se u okviru njih, kao rezultat pokrenutih tokova stanovništva, javljaju područja sa različitim demografskim osobinama. Na neki način homogenost regiona zasnovana je na razlozima njihove unutrašnje strukture i organizacije, koja se ispoljava kroz snažnu interakciju elemenata. To znači da se ne može govoriti o homogenosti svih obeležja, već o obliku homogenizacije strukture, odnosno o geografskoj simbiozi kao svojevrsnom kriterijumu regionalizacije. Proces industrijalizacije i urbanizacije u Srbiji pokrenuo je intenzivne promene u stanovništvu, a uticaj centara razvoja snažno se manifestovao ne samo na stanovništvo okolnih naselja preko svojih direktnih razvojnih efekata, već i na širi prostor svojim indirektnim

uticajima. Stoga, jedino definisanje demogeografskih regiona kao celina koje su izraz njihovih ukupnih prostorno-funkcijskih veza i odnosa koji nastaju pod uticajem društveno-ekonomskih tokova omogućuje proučavanje i razumevanje demogeografskog razvoja. Funkcijsko-gravitacijski princip, u stvari, omogućuje sagledavanje sveukupne složenosti i povezanosti prirodno-geografske, saobraćajno-geografske, prostorno-ekonomske i prostorno-demografske strukture geoprostora Srbije.

Brojna i obimna istraživanja, koja prate sve promene u stanovništvu Srbije koje su se odvijale tokom demografske tranzicije, pokazuju da je sve do polovine 20. veka bilo svrsishodno izdvajati regione prema nivou homogenosti demografskih obeležja. Od šezdesetih godina do danas odvija se intenzivan proces polarizacije demografskih kretanja na svim nivoima (od makro do mikroregionalnih celina). Srbija prema osnovnim prostorno-demografskim obeležjima postaje naglašeno heterogena geosredina, pa se gubi smisao regionalizacije po principu homogenosti, dok princip funkcionalno-gravitacijske povezanosti dolazi u prvi plan. Već sedamdesetih godina područje Centralne Srbije imalo je karakteristike naglašeno prostorno-demografske polarizovane sredine, u kojoj je na 1/6 teritorije bilo koncentrisano više od 1/3 njene populacije (Stojanović, 1998: 77), a od devedesetih godina u geoprostoru Srbije jasno se ispoljavaju efekti ove polarizovanosti.

Posebna grupa problema i otvorenih dilema u vezi konkretnog postupka regionalizacije odnosi se na pitanja veličine i granica regiona. Kriterijum veličine regiona vrlo često se dovodi u vezu sa principom homogenosti, pa se u praksi regionalizacije očekuje da izvedeni regioni budu homogeni i po pitanju njihove veličine. Sa aspekta stanovništva i demogeografske regionalizacije, ovom kriterijumu se može pristupiti formalno i suštinski. Formalno-statistički značilo bi da su regioni ujednačeni prema broju stanovnika. Međutim, čak i ovaj lakši pristup pokazuje da to nije u potpunosti izvodljivo, jer se onda vrlo često javlja visoka neujednačenost regiona u pogledu površine.⁹ Suštinski, primena kriterijuma veličine¹⁰

⁹ Prilikom izrade Šeme stalnih reiona za demografska istraživanja, imajući u vidu njenu svrhu, bilo je logično da broj stanovnika a ne površina bude jedan od odlučujućih kriterijuma u njihovom formiranju. Rejoni I stupnja obuhvatali su oko 250.000 stanovnika i rejoni II stupnja su bile oblasti sa oko 1.000.000 stanovnika. To je uslovalo visoku neujednačenost reiona u pogledu površine i nizak stepen korelacije između reiona po površini, broju stanovnika i naselja. Detaljnije o tome videti: Sentić, 1963: 169-171.

¹⁰ Da je u pogledu pitanja veličine regiona postignut značajan pomak u praksi regionalizacije, pokazuju iskustva zemalja koje su primenile asimetričnu regionalizaciju, kao znatno pogodnije rešenje za njihove uslove. U Srbiji se, takođe, sve češće čuje da bi asimetrična regionalizacija (misli se na političko-teritorijalnu organizaciju) više odgovarala složenim uslovima naše zemlje.

značila bi da se demogeografski regioni, između ostalog, izdvajaju prema optimalnom broju stanovnika za dotični prostor regiona. Pitanje optimalnog broja stanovnika je svojevrsan kuriozitet u teoriji geografije stanovništva i demografije i samo po sebi je diskutabilno, jer se ne odnosi samo na površinu već i na kvalitativna svojstva, "nosivost" datog prostora.

U pogledu pitanja granica regiona u teoriji se susrećemo sa različitim stavovima ali, s obzirom na ograničenost prostora, ovde ćemo suziti problematiku samo na onaj deo koji se direktno tiče stanovništva. Dinamičke promene regionalnih sistema mogu uticati na promene granica ali se, treba naglasiti, sadržaj i struktura elemenata regiona ne menja samo u prostoru, već i tokom vremena. Na taj način, pitanje veličine regiona i njegovih granica ne svodi se na površinu i broj stanovnika, već "na funkcionalno područje koje raspolaže određenim prirodnim potencijalima, infrastrukturnim resursima i opremom, adekvatnim kvalitetom ljudskih resursa uključujući preduzetništvo kao i povoljne uslove plasiranja vlastitih dobara i usluga. Region mora imati dovoljnu veličinu da bi bio sposoban da kontroliše u odgovarajućem stepenu vlastitu ekonomsku sudbinu" (Derić, Atanacković, 2000: 60-61). Kada je u pitanju demogeografska regionalizacija, znači stanovništvo kao jedan vrlo otvoren i dinamičan sistem, u kome je pored njegove prostorne pokretljivosti prisutna i stalna vertikalna promenljivost, sadržaj, veličina regije i fleksibilnost granica još više dolaze do izražaja. Striktno razgraničavanje regiona sa jakim funkcijsko-gravitacijskim vezama i dinamičnim kretanjem stanovništva može izgledati kao posao kratkog veka, jer i najmanje promene u socio-ekonomskom okruženju mogu imati dalekosežne posledice. Poseban problem predstavljaju granična područja koja na osnovu gravitacione usmerenosti mogu biti neopredeljena ili težiti istovremeno ka različitim centrima u zavisnosti od njihovih funkcija. Stanovništvo je izuzetno promenljiva komponenta geoprostora, podložna uticajima bilo koje vrste, koje se u jednoj povratnoj sprezi odražavaju i na samo stanovništvo. A opet, u postupku razgraničavanja regija demogeografska komponenta je izuzetno značajna, jer ukazuje na prirodni tok stvari unutar prostora. To znači da treba težiti povlačenju granica koje će omogućiti funkcionalnu koherentnost i celovitost teritorijalnih sistema kroz neometan tok stanovništva i aktivnosti; koje neće presecati ili ograničavati već uspostavljena kretanja stanovništva i koje će omogućiti najcelishodnije funkcionalno-gravitacijske veze u okviru regije i u odnosu na okruženje.

Harmoničnost i celovitost regije sa aspekta stanovništva vezuje se, kao što je već naglašeno, i za pojam optimalnog broja stanovnika, čija je pak relativnost u prostoru iskazana kroz odnos demografski razvoj – društveno-ekonomski razvoj.¹¹ U osnovi ovog odnosa je pitanje kada procesi u razvoju stanovništva "podupiru" zahteve društveno-ekonomskog razvoja, a kada su oni u sukobu, i na koji način se to manifestuje u prostoru. To znači da nijedna krajnost u kretanju stanovništva ne pruža optimalne demografske uslove, već vodi ka pogoršanju materijalnih uslova društvenog razvitka.¹² Različitost ispoljavanja njihove (ne)ravnoteže, slojevitost i zavisnost od konkretnih uslova otvaraju širok dijapazon mogućih odgovora na ovo pitanje i otežavaju mogućnost opšte prihvatljivih teorijskih uopštavanja.

S druge strane, formalno posmatrano broj stanovnika se često uzima kao jedan od parametara utvrđivanja veličine regiona. Najnoviji primer je kategorizacija Evropske unije, koja je preko svoje statističke centrale u Luksemburgu (EUROSTAT) dala kriterijume za administrativno-teritorijalno organizovanje evropskih zemalja putem tzv. NUTS sistema (Nomenclature des unites territoriales statistiques). Ova kategorizacija insistira na hijerarhijskoj strukturi teritorijalnih nivoa upravljanja i ujednačavanju regiona po veličini (Stojkov, 2000). Utvrđena je nomenklatura prema populacionoj veličini teritorije (što znači da se polazi od formalnog, statističko-administrativnog kriterijuma) od pet nivoa organizovanja teritorijalnih jedinica: NUTS 1 je nivo države ili federalne jedinice sa 4-5 miliona stanovnika; NUTS 2 je nivo makroregiona sa 1-4 miliona stanovnika; NUTS 3 predstavlja nivo sreza ili okruga, sa 100.000-1 milion stanovnika; nivo opština je NUTS 4 sa 10.000-100.000 stanovnika i NUTS 5 je nivo naselja ispod 10.000 stanovnika. Prema B. Stojkovu, u Srbiji bi makroregioni organizovani oko velikih gradova, kao što je naznačeno Prostornim planom Srbije, odgovarali nivou NUTS 2, dok bi 29 okruga sa svojim regionalnim centrima bili na nivou NUTS 3. Kategoriji NUTS 4 pripadalo bi 189 opština.

Na osnovu svega rečenog vidi se da je pitanje granica i veličine regiona blisko povezano sa namenom i ciljem određene regionalizacije. Logično je da će, ukoliko je cilj regionalizacije organizovanje političko-upravnog sistema, biti neophodno povlačenje preciznih granica regiona, i u tom

¹¹ Ekonomsko-razvojna suština prisutna je u konceptu tzv. planskog regiona, pa se, na primer, polazi od veličine regiona koja mora da obezbedi suštinske promene u distribuciji stanovništva i zaposlenosti; ili da njihove ekonomske dimenzije moraju obezbeđivati osnovu vlastitog industrijskog razvoja, što podrazumeva neophodnu radnu snagu (Derić, Perišić, 1996: 13).

¹² Detaljnije o uticaju prostorno-demografske strukture Srbije na regionalni razvoj, kao i o stanovništvu kao faktoru održivog razvoja videti u radu: Vojković G. i sar. (2000).

slučaju prethodna iskustva po tom pitanju mogu biti veoma korisna. Većina autora se slaže da se na odgovarajućim stupnjevima hijerarhije regija (najčešće nižim, opštinski nivo) u najvećoj meri treba pridržavati aktuelnih administrativnih podela,¹³ ne samo iz praktičnih razloga, već i zato što su se do danas administrativno-političke jedinice već dovoljno prilagodile realnim prostorno-ekonomskim funkcijama. Inkorporiranje statističko-administrativnog kriterijuma naročito dolazi do izražaja u određenoj fazi postupka demogeografske regionalizacije zbog same prirode statističkog materijala o stanovništvu koji se koristi.

Jedan od osnovnih ciljeva postupka demogeografske regionalizacije je i njena primena u regionalnom prostornom planiranju, kao osnovi za ocenu razvojnih potencijala nekog prostora. Razmatranja o razmeštaju i prostornim različitostima demografskog razvoja stoga idu uporedo sa pitanjima o veličini prirodnih resursa, o posledicama određenih populacionih trendova, o demografskim potencijalima i sl. Uloga demogeografske regionalizacije u planiranju očitava se i kroz koncept planerskog regiona, koji podrazumeva područja dovoljno velika da omoguće suštinske promene u distribuciji stanovništva i zaposlenosti u okviru svojih granica, sposobna da snabdevaju sopstvenu industriju neophodnom radnom snagom, a dovoljno mala da bi planerski problemi bili vidljivi (Stojkov, 1997: 59).

Osvrt na dosadašnja iskustva demografske regionalizacije

U Evropi se nakon Drugog svetskog rata, a posebno sedamdesetih godina, u okviru sve većeg interesovanja za pitanja regionalizma, pojavljuju i brojna istraživanja na temu demografske tipologije i rejonizacije. To se pre svega odnosi na radove poljskih, čeških i francuskih naučnika, koji su veliku pažnju posvetili novim metodama izučavanja prostornih struktura stanovništva i rejoniranju. U većini radova, ipak, najviše su razrađivane

¹³ Česte promene administrativnih granica zahtevaju niz upravno-administrativnih, ekonomskih socijalnih, infrastrukturnih i dr. prilagodavanja. Tako je i jedan od razloga za definisanje stalnih demografskih statističkih rejona upravo bio česta promena administrativnih granica. S druge strane, nekada se administrativno-političke granice formiraju iz ideološko-političkih razloga, pa se vremenom pretvore u relikvije, kako je uveren M. Stepić za pokrajinsku granicu Kosova i Metohije, i njih je neminovno prilagoditi stvarnim uslovima. V. Đurić je još u svom pokušaju ekonomsko-geografske regionalizacije ukazivao da ne bi trebalo *a priori* odbacivati svaki napor ka poštovanju granica tada formiranih srezova. U užoj Srbiji se, zaključuje autor, dobro može primeniti princip stvaranja ekonomsko-geografskih regija u granicama bliskim novoformiranim srezovima, jer ima mnogo srezova čije su granice dobro postavljene, ali i da neke treba korigovati (Đurić, 1959: 337).

tipologije čisto demografskog karaktera, zbog njihove jednostavnosti i dostupnosti statističkih podataka.¹⁴

U Srbiji istorija razvoja regionalnog koncepta sa demografskog aspekta pokazuje da postoji bogato iskustvo u rešavanju ovih problema. Prve primere pokušaja rejoniranja u praksi nalazimo 1950-ih godina kada je Zavod za statistiku NR Srbije izvršio pregrupisanje popisnih podataka o stanovništvu za stalne rejone.¹⁵ Potom je, nastavljajući rad, šezdesetih godina Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka izradio šemu stalnih rejona za demografska istraživanja. Činjenica da je među prvim publikacijama Centra za demografska istraživanja bilo upravo delo *Šema stalnih rejona za demografska istraživanja*, pokazuje koliko je baš tema demografskog rejoniranja značajna za istraživanja stanovništva. U to vreme zadatak rejoniranja imao je pretežno praktične ciljeve u pogledu demografskih istraživanja, ali je trasirao i put koji će omogućiti regionalna istraživanja za praktično sve društvene pojave (Sentić, 1963: 165).

¹⁴ Tako, na primer, J.W. Webb (1963) daje detaljnu tipologiju rasta stanovništva Engleske i Velsa, pomoću koordinatnog sistema, uzimajući u obzir koeficijent prirodnog priraštaja, neto koeficijent imigracije i neto koeficijent emigracije. H. Leonhard-Migaczonja (1965) u svojoj tipologiji uzima u obzir 13 pokazatelja, između ostalih gustinu stanovništva, učešće stanovništva po starosnim grupama, učešće ženskog stanovništva, migracioni bilans, koeficijent bračnosti, rađanja, smrtnosti i prirodnog priraštaja, na osnovu kojih deli teritoriju Vroclavskog vojvodstva na dva osnovna tipa i dva podtipa demografskih struktura. Tipologija je izvedena pomoću prostog metoda relativnog odstupanja (-, +, 0) od srednjih vrednosti. D. Noin (1973) u svojoj tipologiji demografske situacije u Francuskoj 1968. godine takođe uzima u obzir nekoliko demografskih obeležja.

U Poljskoj geografskoj literaturi, među brojnim radovima ove vrste, po svojoj složenosti i metodološkom pristupu izdvajaju se: Demografska regionalizacija Poljske F. Stokovskog (1977) i Demografski regioni Poljske A. Jeloneka, objavljena 1971. godine, sa ciljem, kako sam autor kaže, da da probnu podelu poljskih demografskih regiona na osnovu relativnih pokazatelja populacione strukture i dinamike. Starost i pol su analizirani među obeležjima populacione strukture, a prirodno kretanje i migracije za populacionu dinamiku. Autor je primenio čitav niz metoda koje vode tipologiji i potom regionalizaciji demografskih pojava u Poljskoj, smatrajući da demografski regioni treba da budu zasnovani na iscrpnom kompleksu bitnih obeležja populacione strukture i dinamike, a ne na pojedinačnim demografskim pojavama. Poslednji odlučujući test za određivanje demografskih regiona, među drugim metodama, bila je i primena metoda faktorske analize. Na osnovu prezentiranih rezultata metoda koje su vodile tipologiji i regionalizaciji demografskih obeležja, autor zaključuje da se ni jedan metod ne može prihvatiti kao potpuno objektivni i da ispunjava sve uslove predviđene istraživanjem. U nejasnim slučajevima primenjena je detaljna analiza strukture i dinamike stanovništva pre nego što je određena pripadnost regionu. Primenjeni metodi i sve analize omogućili su da se teritorija Poljske podeli u četiri demografska regiona (Jelonek, A. 1971: *Regiony demograficzne Polski*, Krakow).

¹⁵ To su publikacije Zavoda za statistiku SR Srbije *Stanovništvo Srbije od 1934. do 1953. godine* iz 1953. godine i *Rejoni NR Srbije* iz 1956. godine. Takođe, tu je i niz članaka o rejonima autora ovih publikacija, objavljenih naročito u "Statističkoj reviji", u kojima su izneli načelne stavove o formiranju rejona za SR Srbiju (Sentić, 1963:166).

Šemom stalnih rejlona prostor Srbije podeljen je na 30 rejlona prvog i 7 rejlona drugog stupnja. Prilikom formulisanja kriterijuma za formiranje rejlona pošlo se, pre svega, od njene buduće namene da treba da služi kao stalni okvir za demografska istraživanja. Stoga su kao prvi kriterijumi navedeni da šema mora da bude stalna, da je optimalna veličina rejlona I stupnja za demografske analize oko 250.000 stanovnika, da treba da bude primenljiva za sve vrste ispitivanja stanovništva. U pogledu granica precizirani su kriterijumi o uvažavanju granica republika i autonomnih oblasti, usvojene su opštinske granice u doba popisa stanovništva 1961. godine, a glavni gradovi republika izdvojeni su u posebne regione. Pored ovih kriterijuma, naizgled formalne prirode, izvršena je vrlo delikatna primena kombinovanja kriterijuma homogenosti i funkcionalnosti. Insistiralo se na geografskoj povezanosti rejlona, a u procesu formiranja rejlona I stupnja razmatrano je da li unutar rejlona postoji nužna funkcionalna povezanost koja se oslanja na gravitacioni centar. Mada su autori u predgovoru publikacije isticali da se šemom stalnih rejlona za demografska istraživanja ne namerava dati nikakva demografska rejlonizacija, bilo na osnovu jednog ili više demografskih kriterijuma uzetih zajedno, već da je njena svrha mnogo jednostavnija, i da treba da predstavlja samo okvir za istraživanja regionalnih varijacija i promena u demografskom razvitku, i to u dužem vremenskom razdoblju, sve to doprinelo je da, po svim parametrima sprovedenog postupka izdvajanja rejlona, ona predstavlja primer jedne od prvih kvalitetnih opštih demografskih rejlonizacija Srbije.¹⁶

Mada je jedan od osnovnih principa po kojima su formirani rejloni bio njihova zasnovanost na geografskoj povezanosti rejlona sa približno istim osobinama konfiguracije zemljišta (Sentić, 1963: 167), osnovna zamerka koncipirane šeme stalnih rejlona je da ona nema izraženi demogeografski karakter, odnosno da upravo prostorno-demografski indikatori, kao što su gustine naseljenosti, migracije stanovništva, stepen urbanizacije, koji upućuju na veze i odnose između pojedinih prostornih celina, odnosno, na kvalitet funkcionalno-gravitacijskih veza, nisu bili među (neposrednim) parametrima za izdvajanje regionalnih celina (Stojanović, Mihajlović, 1996: 106). Bilo je razumljivo da šema stalnih rejlona ne može da da odgovor na sve probleme rejloniranja, kao i da će tokom vremena doći do otvaranja novih pitanja (na primer, urbanizacija nije bila u većoj meri podstaknuta 60-ih godina kada je formirana šema stalnih rejlona).

Najnovija istraživanja, pod rukovodstvom prof. Milene Spasovski, sprovedena u Geografskom institutu "Jovan Cvijić" SANU (autor ovog rada

¹⁶ Detaljnije o potrebi, kriterijumima i principima formiranja rejlona videti u publikaciji: *Šema stalnih rejlona za demografska istraživanja*, IDN-CDI, Beograd, 1963.

bio je član istraživačkog tima) prevashodni značaj dala su upravo prostorno-demografskim parametrima ispitujući tendencije u razvoju stanovništva Srbije od šezdesetih godina do danas. Sa ciljem da poboljšaju nivo aplikativnosti regionalnog pristupa, ova istraživanja su pošla, s jedne strane, od testiranja "nivoa konzistentnosti reona oba stepena s obzirom na proces koncentracije stanovništva u gradovima, to jest, u odnosu na efekte prerazmeštaja stanovništva u posmatranim prostornim celinama, u periodu 1971-1991. godina" (Stevanović, Stojanović, 1998: 90). Rezultati tih istraživanja potvrđuju da šema stalnih reiona predstavlja solidnu osnovu za demogeografsku regionalizaciju, ali upućuju na potrebu izvesne modifikacije, koja ne bi narušila osnovnu strukturu šeme stalnih reiona. Prema autorima, korekcije se, pre svega, odnose na izdvajanje Beogradskog regiona iz regiona Šumadija i formiranje posebnih reiona prvog stepena za urbane aglomeracije Kragujevca, Niša i Novog Sada (Stevanović, Stojanović, 1998: 111). S druge strane, izvršena su specijalna rejoniranja za određena demogeografska obeležja, istražujući promene u razvoju stanovništva Srbije u periodu 1961-1991. godina i naglašavajući prostornu dimenziju tih promena. U ovim rejoniranjima poštovani su principi homogenosti ili funkcionalnosti sa ciljem da se izdvoje konzistentne prostorno-demografske celine. Kao rezultat tog rada nastala je i vrlo kvalitetna studija *Demografske osnove regionalizacije Srbije*, urednik dr Milena Spasovski, kojom su obuhvaćena vrlo iscrpna istraživanja razvoja stanovništva i njegove regionalne diferenciranosti, i iz kojih su proistekla i specijalna demografska rejoniranja prema glavnim pokazateljima razvoja stanovništva (Spasovski i sar., 1998). Ipak, ona obuhvata samo prvu fazu primenjenog postupka regionalizacije i daje analitičku osnovu za demografsku regionalizaciju Srbije, ali je velika šteta da, s obzirom na to da se ceo istraživački tim bavio problemom, nisu data konkretna rešenja demogeografske regionalizacije Srbije. Kao nastavak ovog rada, usledila je izrada doktorske disertacije Gordane Vojković pod naslovom "Osnove demogeografske regionalizacije Srbije" na Geografskom fakultetu u Beogradu.

Mada se ovde navode samo tri primera demografske, odnosno demogeografske, regionalizacije, iz 1960-ih, krajem 1990-ih godina i 2002. godine, treba naglasiti da je u međuvremenu urađen čitav niz studija i pojedinačnih naučnih radova koji nisu imali za cilj konkretan postupak regionalizacije, ali su svojim sadržajem istraživanja (primeri tipologije demografskih pojava, prostornog diferenciranja demografskih tokova) značajno doprineli razumevanju regionalne problematike za prostor bivše Jugoslavije. U okviru ovog pregleda treba izdvojiti i prvi pokušaj regionalizacije prema kriterijumima regionalne podele Evropske unije

zasnovane na NUTS nomenklaturi D. Obradovića. Naime, "uvažavajući geografske, ekonomske i administrativne kriterijume, funkcionalnu povezanost, komunikacije i tradiciju, a primenjujući i prilagođavajući kategorizaciju NUTS", autor daje model regionalne organizacije Vojvodine, smatrajući da ova pokrajina po karakteru i veličini odgovara jednom od 6 budućih makroregiona (NUTS 2) u okviru Srbije - NUTS 1 (Obradović, 2001).

Dosadašnja iskustva u regionalizacijama demografskih sadržaja i određivanju teritorijalnih jedinica za demografska istraživanja ukazuju na primenu brojnih pokazatelja, svojevrsnog metodološkog aparata i različitih metodoloških pristupa, što upućuje na još jednu oblast značajnih pitanja u postupku regionalizacije – na pitanja o osnovnim elementima za demogeografsku regionalizaciju.

Osnovni elementi demogeografske regionalizacije

Sa procesom industrijalizacije, i njome praćene urbanizacije, nakon Drugog svetskog rata, a posebno od šezdesetih godina, odigrale su se krupne promene u razvitku stanovništva Srbije, koje su dovele, s jedne strane, do homogenizacije demografskih obeležja (mada suprotnih težišta) posmatrano na nivou makrocelina, Centralne Srbije, Vojvodine i Kosova i Metohije, a s druge strane, do svojevrsne polarizacije demogeografskih tokova, od mikro do makroregionalnih nivoa. To je uslovilo promenu značaja pojedinih elemenata u postupku demogeografske regionalizacije (Spasovski, 1998). Na nižim stadijumima demografske tranzicije značaj indikatora prirodnog obnavljanja stanovništva (stopa nataliteta, mortaliteta, smrtnosti odojčadi, prirodnog priraštaja), a potom i pojedinih socioekonomskih indikatora (na primer, procenat nepismenog stanovništva, procenat poljoprivrednog stanovništva), dominantan je u postupku delimitiranja regiona, kao što pokazuje iskustvo u izradi Šeme stalnih rejona u našoj zemlji, ili demografskih regionalizacija iz šezdesetih godina u drugim zemljama. Međutim, sa povećanom mobilnošću stanovništva do koje dolazi u uslovima privrednog razvitka, i sa okončanom demografskom tranzicijom, koja znači poravnanje prirodnog obnavljanja stanovništva na relativno niskom nivou u skoro svim populacijama, značaj prostorno-demografskih elemenata, kao što su indikatori promena u gustinama naseljenosti, koncentraciji i preraspodeli stanovništva, karakteristika migracija i promena u strukturi delatnosti stanovništva, dolazi u prvi plan.

U svojim istraživanjima¹⁷ autor ovog rada pošao je od pretpostavke da u savremenim uslovima demogeografsku regiju treba posmatrati kao dinamičan i složen sklop populacijsko-naseljskih sistema, u kome se putem prostorno-funkcijskih veza i odnosa, izraženih kretanjima ljudi (kapitala i informacija) ostvaruje "interakcija i svojevrsna homogenizacija raznorodnih elemenata prostorne strukture". Razvoj naseljenosti nekog prostora pod uticajem je složenih društveno-istorijskih, društveno-ekonomskih i geografskih zbivanja, tokom kojih se formira mreža i sistemi naselja promenljivih prostorno-funkcijskih veza i odnosa, koji zavise od razvoja i snage jednog ili više gradskih središta. Tek kada dostigne određen stepen razvijenosti, ističe D. Tošić, "koji mu osigurava status regionalnog centra, grad modifikuje odnose i veze sa bližom i daljom okolinom u meri koja odgovara potrebama njegovog razvoja" (Tošić, 1999: 20). Iz tih modifikovanih odnosa i veza nastaju promene u prostornoj dinamici i strukturama stanovništva, odnosno regionalna diferencijacija prostora u pogledu razvoja stanovništva.

Na taj način posmatrane, demogeografske regije pretenduju da objedine mnogo složenije pojave u geoprostoru od demografskih kretanja, pa se stoga njihovo delimitiranje ne može temeljiti samo na osnovu demografskih pokazatelja. Ona složena međuzavisnost i međuuslovljenost između stanovništva i prostora (okruženja), a koja se reflektuje kroz nastajanje, razvoj i transformacije naseljskih sistema pod uticajem društveno-istorijskih, istorijsko-geografskih i socio-ekonomskih uslova, kao jedna složenija nadogradnja demografskih sistema, je ono što opredeljuje, definiše neki region kao demogeografski, i čini da neki prostor posmatramo kao celovit u pogledu razvoja stanovništva. Broj onih posebnosti koje okruženje unosi u region može veoma da varira, i dok je demografski podsistem unekoliko lakše izdvojiti i definisati preko statističko-matematičkih pokazatelja i analiza (na osnovu statističkih podataka uz primenu širokog dijapazona statističko-analitičkih metoda), aspekt koji se odnosi na *geo* je teško merljiv, jer može da iskazuje čitav splet složenih kauzalnih pojava, procesa i veza u prostoru, koje se ne mogu običnim metodama utvrditi.

To znači da osnovni elementi za demogeografsku regionalizaciju moraju da objedine indikatore relacije *stanovništvo – naselja – aktivnosti*. Veze između stanovništva i aktivnosti koje se odigravaju u prostoru očituju se kroz ponašanje, način na koji stanovništvo reaguje na uticaje društveno-ekonomskog okruženja. Veze, naravno, nisu jednosmerne, jer je i način

¹⁷ To se pre svega odnosi na istraživanja vezana za doktorsku disertaciju G. Vojković "Osnove demogeografske regionalizacije Srbije", Geografski fakultet, Beograd, 2002.

reagovanja uslovljen strukturom stanovništva. Veze između ekonomskog i demografskog razvitka, odnosno veze između industrijalizacije-urbanizacije-stanovništva, ogledaju se kroz prerazmeštaj stanovništva u prostornom smislu (koji znači promene u prostornoj strukturi stanovništva kroz koncentraciju stanovništva oko središta industrijske aktivnosti i u gradskim naseljima), ali i kroz preraspodelu stanovništva prema delatnosti. I upravo ta izrazita migraciona dinamika u prostornom i vertikalnom smislu, uslovljena ljudskim aktivnostima, značajan je pokazatelj prostorno-funkcijskih veza koje se uspostavljaju u regiji i između regija.

Shodno rečenom, u pogledu sadržaja demogeografskih regiona, kao složenih populaciono-prostornih sistema, iz metodoloških razloga mogu se razdvojiti: *a)* geografski elementi regiona (shvaćeni u užem smislu reči), u koje se svrstavaju sve one pojave i procesi koji su vezani za prostor, i koje, u zavisnosti od prirodno-morfoloških predisponiranosti, uslovljavaju naseljavanje i pravce kretanja ljudi i dobara; odnosno sve prostorno-funkcijske veze koje se u uzročno-posledičnom odnosu tokom vremena manifestuju kroz i na kretanje i strukturu stanovništva; i *b)* demografski elementi, koji u širem smislu obuhvataju i istorijske, kulturne, etno-psihološke i sociološke elemente razvitka stanovništva. To znači da mnoštvo varijabli određuje demogeografski region, i da će u zavisnosti od ciljeva regionalizacije biti dat i različit značaj pojedinim elementima, ali da ga u osnovi određuju dve grupe međusobno povezanih elemenata: prostornih i populacijskih. Njihov međudnos kreira čitav splet stalno promenljivih činilaca.

S obzirom na to da je o osnovnim elementima, i njihovoj primeni, za demografsku, odnosno demogeografsku regionalizaciju pisano u više radova, ovde će se ukazati samo na još neke činjenice. U cilju postizanja jedne kompleksne diferencijacije prostora sa populacionog aspekta, osnovne elemente za demogeografsku regionalizaciju trebalo bi potražiti u onim pokazateljima koji sintetizuju u sebi više demogeografskih obeležja, i kao takvi ukazuju, ne samo na kvalitet i potencijale stanovništva, već upućuju i na procese u razvoju stanovništva. Odnosno, daju jednu sinteznu populacijsko-geografsku sliku, koja je, kao što je iz teorije poznato, u tesnoj međuzavisnosti sa opštim društveno-ekonomskim tokovima u prostoru i vremenu. Primena sinteznih indikatora demografskog razvoja polaznica je u posmatranju stanovništva kao sistema, u kome vlada međuzavisnost i interakcija svih komponenata.

U takve složene pokazatelje demografskog razvoja svrstavaju se i tipovi kretanja stanovništva, koji, kako ističe jedan od autora njihove klasifikacije M. Friganović, sažimaju razlike prirodnog i prostornog kretanja

stanovništva, te naglašavaju migracijski bilans kao vrlo indikativan proces u kome se ogleda opšti tok društveno-ekonomskih promena (Friganović, 1987: 316). U savremenim uslovima migracije stanovništva postaju jedan od bazičnih indikatora kvaliteta i načina međudejstvovanja prostorno-demografskih i društveno-ekonomskih procesa. U istraživanju takvih veza i odnosa preko migracija stanovništva prisutni su mnogi problemi, koji nastaju iz ograničenja postojeće statističke dokumentacije. To se, pre svega, odnosi na nedovoljne mogućnosti za ispitivanja smera, ishodišta i distanci migracionih kretanja na osnovu popisa stanovništva.¹⁸ Ipak, ukupna masa doseljenog stanovništva, njihova struktura prema distanci doseljavanja (da li su u pitanju migracije lokalnog značenja, sa područja iste opštine, ili sa većih distanci, sa područja druge opštine ili druge republike prethodne Jugoslavije), struktura prema tipu naselja iz kog se stanovništvo doselilo, samostalno i u korelaciji sa drugim ekonomsko-geografskim indikatorima, kao što su promene u strukturi delatnosti, zaposlenosti, osnova su za utvrđivanje razvijenosti prostorno-funkcijskih odnosa, funkcionalne hijerarhije naselja i razgraničavanje prostora koji gravitira određenom regionu (Vojković, 2002: 98-109). Poznato je da opseg migracionih uticaja zavisi od veličine i funkcionalne strukture grada. U postupku delimitiranja demogeografskih regiona, kojima se u ovom radu pristupa iz jednog šireg koncepta populacijsko-naseljskih sistema, u kojima se funkcionalni urbani regioni tretiraju kao jedna od osnovnih dimenzija takvih sistema, poseban značaj bi imali pokazatelji dnevnih migracija radne snage. Dnevna pokretljivost radne snage¹⁹ između mesta rada i mesta stanovanja je specifičan i vrlo značajan neposredan indikator prostorno-funkcijskih i demoeekonomskih veza i odnosa u sistemu naselja. I upravo se poseban problem u njihovom ispitivanju javlja zbog neadekvatne popisne građe, koja dnevne migracije prati na nivou opština, a ne centara rada.

Tipovi i ukupna dinamika kretanja stanovništva, kao rezultanta prirodnog kretanja i migracija, neposredno determinišu starosnu strukturu stanovništva

¹⁸ O tome: Breznik, D. (1990). "Unutrašnje migracije u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata", *Pogledi na migracije stanovništva Jugoslavije*, (Beograd: CDI-IDN); Stevanović, R. (1995). "Migracije stanovništva Republike Srbije", *Stanovništva i domaćinstva Republike Srbije prema popisu 1991. godine*, (Beograd: RZS).

¹⁹ Novija istraživanja pokazuju da su migracije radne snage mnogo značajniji i indikativniji proces nego što se smatralo. U poljskoj geografskoj literaturi iz osamdesetih godina, na primer, nailazimo na brojne primere analiza i identifikacije urbanih regiona na bazi migracija radne snage: P. Korcelli (1981) definiše model funkcionalnih urbanih regiona razgraničavajući regionalne centre, zone migracija radne snage i periferne zone; P. Korcelli i sar. (1981: 213-233) metodom hijerarhijskog grupisanja prema prostornim interakcijama, razgraničavaju 5 nivoa hijerarhijskih veza koji reflektuju razlike udaljenosti centara u nodalnim središtima prvog ranga supraregionalnog značaja (10 najvećih gradova Poljske), nodalnih središta regionalnog, subregionalnog ili lokalnog značaja.

i, s druge strane, demografska struktura ima svoj povratni uticaj, jer iz nje proizilazi odgovarajuća demografska dinamika. Shodno tome, tipovi demografske starosti predstavljaju višedimenzionalni pokazatelj demografskog razvoja, koji, sjedinjujući u sebi sva obeležja biodinamike, reproduktivnog ponašanja i evolucije populacije, najbolje reflektuju značenje stanovništva kao otvorenog sistema. Značaj ovog elementa za regionalizaciju proističe iz činjenice da upravo starosna struktura stanovništva, izražena preko stadijuma starosti, sintetise u sebi sva demografska kretanja (fertilitet i mortalitet, prirodno kretanje stanovništva i migracije), i na taj način postaje pokazatelj kvalitativnih promena u razvoju stanovništva. Mogućnost kompleksnog iskazivanja međuslovljenosti ostalih demogeografskih pojava i procesa preko tog indikatora, kao i njegova relativna egzaktnost pri ocenjivanju trendova razvoja stanovništva, daje mu izvesnu prednost nad drugim demografskim pokazateljima. Stadijumi demografske starosti ne samo da oslikavaju dostignuti nivo starenja, već "predstavljaju instrument za saznavanje demografske prošlosti i predviđanje demografske budućnosti" (Penev, 1995: 155).

Pored demografskih, prostorno-demografskih i prostorno-funkcijskih elemenata za regionalizaciju, značajnu grupu indikatora (koja se samo formalno može posmatrati izdvojeno) predstvalja i vrlo složena oblast socio-ekonomskih pokazatelja. Tokom demografske tranzicije, sa ujednačavanjem biodinamike različitih populacija, oni postaju sve značajniji elementi za demogeografsku regionalizaciju. Značaj ovih elemenata je posebno promenljiv i zavisao od uticaja i pravaca delovanja sveukupnog društveno-ekonomskog razvoja.²⁰ Važnost istraživanja ekonomskih obeležja za demogeografsku regionalizaciju proističe iz činjenice da veličina stanovništva nije značajan faktor zaposlenosti ili nezaposlenosti sama po sebi, već da je u visokom stepenu korelacije sa dostignutim nivoom društveno-ekonomskog razvitka, kao i mogućnostima korišćenja prirodnih i stvorenih potencijala. Porast stanovništva implicira rastuću ponudu radne snage, ali ne stvara samo po sebi i veću zaposlenost (Miletić, 1998: 182).

Ova rasprava o stanovništvu u sistemima regionalne podele Srbije ostala bi nepotpuna ukoliko se ne bi, makar ukratko, osvrnuli na poseban značaj istorijsko-geografskih i kulturno-civilizacijskih elemenata regionalizacije. O njihovom nesumnjivom značaju najbolje govore etničke, socijalne i društveno-političke tenzije koje su obojile vreme proteklog veka. Pokazalo se da je u konstituisanju regionalnih jedinica neophodna istorijsko-

²⁰ Iz teorije je poznato da su u određenoj razvojnoj fazi ekonomske promene faktor stvaranja i povećavanja razlika među lokalnim populacijama, da bi kasnije, na jednom mnogo višem nivou ekonomske razvijenosti, one postale faktor izjednačavanja (Grupa autora, 1963: 19).

geografska i kulturno-civilizacijska kohezija, koja osigurava očuvanje osobenog identiteta društvenih grupa. Pitanja ove vrste naročito dolaze do izražaja u geoprostoru Srbije,²¹ koji je zbog izloženosti svog položaja oduvek predstavljao prostor "projurivanja i protrčavanja", kako to duhovito konstatuje J. Cvijić, mnogih naroda, i koji u pogledu etnodemografskih procesa predstavlja jednu od najsloženijih celina u Evropi. Stoga značaj istorijskog i antropogeografskog procesa, ima poseban naglasak na migracijama i etničkim promenama. Prema popisu iz 1981. godine Srbija je bila najmanje etnički homogena republika bivše Jugoslavije, u kojoj je pored svih jugoslovenskih naroda živeo najveći deo nacionalnih manjina, najviše skoncentrisanih u pokrajinama.²² Međutim, za istraživanje uticaja etnodemografskih i etnokulturnih faktora nije dovoljno samo ispitivanje nacionalnog sastava stanovništva. Na primer, razlike u nivou nataliteta ne postoje samo između stanovništva pojedinih nacionalnosti, već su one prisutne i kod istih nacionalnosti na različitim područjima (Srbi na Kosovu i Metohiji imaju znatno više stope rađanja nego Srbi u središnjem delu Srbije).

Različitosti u reprodukciji stanovništva Srbije, koje su bile uslovljene faktorima etničke pripadnosti, odnosno civilizacijskim i etnokulturološkim osobenostima etničkih grupa (a koje, između ostalog, doprinose i razlikama u pogledu željenog broja dece), razlike u oblicima društvenog organizovanja, u vrednosnim sudovima, migracionoj pokretljivosti etničkih grupacija i načinu prilagođavanja novom okruženju, menjanju navika i usvajanju novih normi ponašanja, kao i mnoge druge osobenosti demografskog razvoja koje imaju svoje korene u etnokulturnim osobenostima i koje obuhvataju složena pitanja identiteta – sve je to determinisalo dinamiku stanovništva tokom demografske tranzicije i doprinosilo promenama i formiranju regionalne strukture Srbije kakva je ona danas.

²¹ Pored nezaobilaznih istraživanja Jovana Cvijića o ovoj problematici, skrećemo pažnju samo na neke studije novijeg datuma o ovoj temi: Radovanović, M. (1991). *Antropogeografske i demografske osnove razvoja naseljenosti u Srbiji*, Zbornik radova, knj. 43, (Beograd: Geografski institut "Jovan Cvijić" SANU); studija Grupe autora (1993): "Etnički sastav stanovništva Srbije i Crne Gore i Srbi u SFR Jugoslaviji", Edicija *Etnički prostor Srba*, knj. 1, (Beograd: Geografski fakultet); studija iz 1997., *Kosovo i Metohija - izazovi i odgovori*, (Beograd: Institut za geopolitičke studije).

²² Brojni su radovi na tu temu tako da ovde izdvajamo samo rad *Demografski rast i etnodemografske promene u Republici Srbiji* S. Radovanović (1993: Edicija *Etnički prostor Srba*, knj. 1, Beograd) u kome se detaljno analiziraju etnonacionalne promene u Srbiji u periodu pre (od prvog popisa stanovništva 1834. godine) i posle Drugog svetskog rata, značaj delovanja prirodne komponente i uloga migracija u savremenim etnodemografskim procesima u Republici Srbiji.

Delimitiranje demogeografskih regiona i subregiona u prostoru Srbije

Uvažavajući napred navedene činjenice, u pokušaju konkretizacije demogeografske regionalizacije Srbije pošlo se, u osnovi, od "sintetizovanja" tri krupna elementa geoprostora Srbije:

1) Prirodne osnove Srbije i njenog morfotektonskog sklopa, koji daju opšti okvir prožimanja i razdvajanja prirodno-geografskih celina, determinišu prirodne potencijale različitih regija, čime uslovljavaju i kanališu društveno-istorijski i ekonomski razvoj i upućuju na prirodne direktrise duž kojih su se vekovima uspostavljale veze između različitih prostora i razvijao saobraćaj, pri čemu su važna privredna, politička i kulturna središta (čvorišta) formirana na mestima njihovih ukrštanja. Geografski položaj i pogodnosti prostora za naseljavanje i razvoj delatnosti snažno utiču na razmeštaj i prostornu organizaciju stanovništva, na genezu i funkcionalnu diferencijaciju naselja. Istorijski gledano markantne prirodne granice javljaju se i kao jake granice različitog kulturno-istorijskog nasleđa i razvoja. U geografskom prostoru Srbije dominiraju dve velike regionalno-geografske celine: Vojvođansko-panonsko-podunavski makroregion, relativno visoke homogenosti, i središnji srpsko-balkanski makroregion neuporedivo složenije regionalne strukture (Radovanović, 1993/94: 92). S obzirom na sve okolnosti njihovog dosadašnjeg prirodnog i političko-civilizacijskog razdvajanja duž granice Save i Dunava, M. Radovanović ističe u prvi plan potrebu usmeravanja procesa njihove prostorno-funkcionalne integracije.

2) Druga grupa elemenata odnosi se na skup faktora koji su delovali na formiranje prostorno-funkcionalne strukture Srbije. Pored prirodne osnove, faktori društveno-ekonomskog razvoja, u prostornom izrazu ispoljeni kroz funkcijsko-gravitacijske veze i odnose, doveli su do formiranja i razvoja nodalnih regiona različitog ranga i tzv. osovina razvoja. M. Radovanović (1993/94: 95) ukazuje na visok stepen njihove podudarnosti i određenosti prirodnim direktrisama i komunikacijskim pravcima, a kao koridori veza među centrima rasta i razvoja, one su od prevashodnog značaja u regionalnoj integraciji geoprostora Srbije. U Srbiji okosnicu sistema čine primarne osovine razvoja - podunavska, moravska i zapadnomoravska, sa kojima su manje-više funkcionalno saglasne sekundarne osovine razvoja. Proces deagrarizacije i urbanizacije (koja se svodila na spontan proces aglomeracije) tekao je neravnomerno i nekontrolisano, u zavisnosti od

konkretnih uslova i intenziteta razvojnih procesa, i imao značajne posledice na aktivnost i prostorni prerasmeštaj stanovništva, kretanje i promene u demografskoj strukturi. Tako je stvorena prostorna neravnoteža regionalnog razvoja između centara i osovina razvoja sa značajnim potencijalima, i područja koja su periferno smeštena, nedovoljno razvijena, ali obuhvataju znatan deo teritorije Srbije.

3) Demografski tokovi i njihove uzročno-posledične veze sa društveno-ekonomskim razvojem i prostorno-funkcijskim vezama i odnosima predstavljaju treću grupu elemenata. Diferencijalni procesi demografskog i regionalnog razvoja doveli su do formiranja regionalnih sistema (sastavljenih iz više funkcijски kompatibilnih subsistema), u kojima se u prostorno-demografskom smislu na svim regionalnim nivoima razgraničavaju posledice delovanja opštinskog, regionalnog ili makroregionalnog središta, kroz izražene razlike između razvijenog centra i nerazvijene periferije. U svakoj regiji dominiraju procesi funkcijsko-demografske polarizacije (ona se ispoljava gotovo kao zakonitost), a "dnevna interakcija grad - okolina izražena migracijom radnika je permanentan proces u kome se očitava snaga centra u integraciji periferije" (Tošić, 1999: 204). Takvi procesi kanalisali su i opredeljenje za glavne principe regionalizacije, sadržaj regiona i način utvrđivanja veličine regije u postupku demogeografske regionalizacije.

Sintetizovanjem ove tri složene grupe elemenata geoprostora, pri čemu se prevashodno misli na istraživanje načina i stepena međusobne saglasnosti njihovog prostiranja, primenom geografskih, grafičkih i kvantitativnih metoda, izdvojeni su prostorno-demografski teritorijalni kompleksi.²³ Postavljeni cilj jednog takvog postupka bio je da se izvrši diferencijacija prostora Srbije na celovite teritorijalne sisteme nižeg ranga u pogledu kretanja i razvoja stanovništva, odlika uspostavljene prostorno-demografske stukture i tendencija demogeografskog razvoja, koja bi bila osnova i okvir za druge vrste regionalnih podela ili izvođenje kompleksne opšte-geografske, političko-teritorijalne ili ekonomsko-planske regionalizacije Srbije. Pri tome je usvojen princip prostorno-funkcijske povezanosti kao primaran i adekvatan za regionalnu diferencijaciju u savremenim uslovima izrazite polarizacije demogeografskih tokova, od mikro do makro-regionalnog nivoa, i kao dobar putokaz u utvrđivanju jedne nove homogenosti regionalnih celina, za koju se pre može reći da znači homogenizaciju demogeografskog razvoja i svojevrsnu simbiozu

²³ Detaljnije o tome videti: (Vojković, 2002).

raznorodnih, polarizovanih, elemenata,²⁴ nego homogenost u tradicionalnom smislu koja je podrazumevala istorodnost elemenata. Uzet je u obzir širok spektar elemenata za demogeografsku regionalizaciju:

- od ustanovljenih promena u razmeštaju, dinamici i strukturama stanovništva, koje su dovele do novih prostorno-demografskih odnosa na teritoriji Srbije;
- istraživanja sfera uticaja pojedinih regionalnih centara na osnovu jačine i dometa privlačenja stanovništva;
- do ocene da "Šema stalnih rejona za demografska istraživanja", i pored toga što je postavljena šezdesetih godina, ima visok stepen primenljivosti i predstavlja solidnu osnovu za demogeografsku regionalizaciju;
- uspostavljenih prostorno-funkcijskih veza i odnosa, karakteristika mreže naselja i hijerarhijske strukture urbanih centara, Prostornim planom utvrđenih makroregionalnih, regionalnih i subregionalnih centara i njihovog položajnog i funkcijskog delovanja u sistemu naseljenosti;
- prirodno-geografskih potencijala za naseljavanje i njihove visoke podudarnosti sa saobraćajno-geografskim i infrastrukturnim koridorima, formiranih osovina razvoja I i II stepena i njihovog razvojnog delovanja;
- tradicionalnih veza, uslova za povezivanje prostornih celina i pokrajinsko-fizionomske regionalizacije M. Vasovića, zbog dobro definisanih granica prirodnih celina i osobenosti prostora.

Postojeća fizičko-geografska, prostorno-demografska struktura i funkcionalno-ekonomske karakteristike prostora Srbije upućuju na logičan put u izvođenju regionalizacije preko definisanja regiona kao integriranih područja oko urbanih, regionalnih centara (kao polova razvoja i koncentracije stanovništva) i njihovih uticajnih sfera, određenih granicama privlačenja stanovništva, kako bi se omogućio nesmetan tok stanovništva i doprinelo ravnomernijem unutar-regionalnom razvoju.

²⁴ Istraživanje je pokazalo da se u pogledu razvoja stanovništva u okviru svake prostorne celine izdvaja centar razvoja, kao demografski pol rasta i razvoja stanovništva, prelazna zona prigradskih naselja nižeg stepena urbanizovanosti, porasta broja i povoljnijih struktura stanovništva, i širok depopulacioni prostor seoskih naselja (Vojković, 2002).

Data regionalna podela pruža visok nivo usaglašenosti prirodnog sklopa, prostorno-funkcijskih veza i demogeografskih tokova. Takođe, može se zaključiti da je rezultujući model demogeografskih regiona vrlo blizak prethodnoj administrativnoj podeli na međuopštinske regionalne zajednice (MRZ),²⁵ modelu rejona I stupnja "Šeme stalnih rejona za demografska istraživanja" i podeli Republike na 34 funkcionalna područja prema Prostornom planu Srbije.

Navedeni elementi regionalizacije pružaju osnovu za relativno lakše delimitiranje regionalnih i subregionalnih celina (znači onih nižeg ranga), kao zaokruženih teritorijalnih kompleksa u pogledu razvoja stanovništva, a s obzirom na migracionu pokretljivost stanovništva i pravce veza između centara i okolnog prostora. One pokazuju visok stepen zavisnosti od administrativno-upravnog sistema (kao što je naglašeno, primetna je značajna saglasnost sa prethodnom regionalnom podelom na Međuopštinske regionalne zajednice i sadašnjom podelom na okruge u Srbiji), koji je očigledno kanalisao ekonomski razvoj i kretanje stanovništva, tako da se gravitacione zone i zone veza i uticaja naselja sve više izjednačuju sa administrativnim granicama. Zbog toga se izdvojene regionalne celine nižeg ranga mogu smatrati kao osnova, baza, za makroregionalnu podelu, koja predstavlja mnogo teži zadatak s obzirom na različitost ciljeva jedne takve podele koje nameću današnji društveno-politički, društveno-ekonomski ili geopolitički uslovi.

Naime, smatra se da je regionalizacija bilo koje vrste u direktnoj zavisnosti od postavljenih ciljeva regionalne podele. Ciljevi su istovremeno i osnova na kojoj se postavljaju kriterijumi za regionalnu podelu, tako da su jasno i precizno iskazani ciljevi osnova regionalizacije. Međutim, ponekad ni to nije dovoljan uslov, jer se iza istih ciljeva mogu pojaviti različita rešenja. Najbolji primer za to su najnoviji različiti koncepti organizacije prostora Srbije (makroregionalizacije Srbije) sa kojima se susrećemo u našoj naučnoj

²⁵ Interesantno je da je slična regionalizacija izvršena i sedamdesetih godina za prostor Centralne Srbije, kada je formirana mreža međuopštinskih regionalnih zajednica MRZ. Pri tome se, kako ističe B. Derić, vodilo računa da one postanu plansko-razvojna područja, s obzirom da se u strukturi svakog regiona izdvajao dominantan regionalni centar ili kombinacija više centara. To je trebalo da doprinese ravnomernijem intraregionalnom razvoju, olakša integrisanje i međuregionalno povezivanje i smanjivanje međuregionalnih razlika u nivou razvijenosti. Međutim, takva regionalizacija je kasnije napuštena, a da se nije u potpunosti sagledao način njenog funkcionisanja i značaja sa stanovišta ravnomernijeg regionalnog razvoja. Neki autori smatraju da je osnovni nedostatak MRZ što su više delovale kao politički, nego kao ekonomsko-razvojni i planski entiteti (Derić, Perišić, 1995: 6), ili što su prerogativi upravljanja na nivou opština i MRZ bili manje više formalne prirode (Stojkov, 1997: 56). O nerazumevanju ključnih premisa regionalizma govori činjenica da su njihovo ukidanje prvenstveno podržale razvijenije opštine.

i stručnoj praksi. Stoga se drugi važan momenat u postupku regionalizacije odnosi na delimitiranje makroregionalnih celina.

U pogledu postupka makroregionalizacije postoji niz ograničenja, i sa aspekta demogeografskih tokova treba obratiti pažnju na nekoliko momenata.

U prostorno-funkcijskoj i prostorno-demografskoj strukturi Srbije javljaju se dva vakuum područja sa nedovoljno prostorno i razvojno integrisanim centrima, koji bi preuzeli ulogu makroregionalnih centara. To su populaciono oslabljeni prostori, što je destimulirajući faktor diferenciranja mreže naselja i rasta centara, kao i ukupnog razvoja. U zapadnoj Srbiji Šabac, Valjevo, pa ni Užice nemaju demografsku koncentraciju i funkcijske kapacitete da se razvijaju u makroregionalne centre. Za sada se ne može govoriti ni o njihovom položaju na vitalnijem saobraćajnom koridoru, i u odnosu na potencijalne glavne osovine razvoja oni su periferno locirani. Analogna situacija je u istočnoj Srbiji. Osnovni problemi odnose se na izolovanost velikog dela istočne Srbije i periferni položaj Niša kao makroregionalnog centra u odnosu na težište prostora.

Drugi problem odnosi se na izrazito diferenciran demografski razvoj Srbije i velike disproporcije u demografskoj veličini Beograd i ostalih regija. S jedne strane su negativni aglomeracijski i polarizacioni efekti Beograda, u svakom pa i demografskom vidu, i nepostojanje njegove kontrateže u geoprostoru Srbije. S druge strane je izuzetan značaj dunavsko-savskog pojasa za integrisanje Srbije u evropske privredne i društvene tokove, i Beograda kao čvorišta dela evropske razvojne osovine, koja ovaj prostor čini izuzetno atraktivnim. Obično se govori o Zapadno-moravskoj razvojnoj osovini kao kontra-balansu razvojnom delovanju beogradskog metropoliten-skog urbanog područja. Na tom prostoru javlja se niz od linearno integrisanih gradova, od Kruševca do Užica, tako da je mreža gradova relativno dobro razvijena – reč je o više polova razvoja istog ranga. Međutim, praktično nema velikih gradova (preko 100.000 stanovnika), što znači da se nije izdiferencirao centar makroregionalnog značaja. Užice je u PPS izdvojeno kao makroregionalni centar ali, kako je već istaknuto, *de facto* ne postoje funkcijski i demografski potencijali za njegovo prerastanje u centar makroregionalnog značaja. Zato se na tom prostoru pre može govoriti o polinodalnom sistemu i podeli funkcija između glavnih gradskih centara regiona. Jedan od problema je i što su prostori zapadnomoravske osovine razvoja u demografskom pogledu emigracioni i, osim opština regionalnih centara, ostali prostor je među najslabije naseljenim u Srbiji.

Zaključak

Smatra se da je danas regionalizacija nezaobilazna strateška akcija usmeravanja razvojnih procesa u prostoru. Jedan od ciljeva regionalizacije je da se dovedu u sklad ekonomski, demografski i socijalni razvojni procesi. Zato se može reći da se suština zadatka regionalizacije sastoji u teorijski razrađenim i praktično primenjivim rešenjima optimalne prostorne organizacije, kako bi se moglo uticati na kvalitetnije upravljanje prostorom i sveukupnim društvenim razvojem. Nesklad tokova demografske tranzicije sa ekonomskim razvojem izazvao je u prostoru Srbije upečatljive promene i složene razvojne probleme, koji ukazuju da se u pristupu njenoj regionalizaciji dužna pažnja mora posvetiti demogeografskim pojavama i procesima. Činjenica je da se bez celovitog i preciznog uvida u složenu problematiku razvoja stanovništva ne mogu na naučno verifikovanoj podlozi definisati principi i ciljevi, i sprovesti postupak regionalizacije Srbije.

Sa aspekta organizacije populacijskih sistema i njihove prirodne povezanosti sa naseljskim sistemima, u postupku regionalizacije čini se logičnim za primarne principe uzeti racionalno organizovanje naseljskih sistema, koje podrazumeva održavanje i razvijanje uspostavljene prostorno-funkcijske povezanosti stanovništva, naselja i aktivnosti. Konkretno to znači da se funkcijske sfere centara, odnosno njihova gravitaciona područja, adekvatno inkorporiraju u sisteme regiona.

U ovom radu pošlo se od pretpostavke da je sa aspekta demogeografskih i antropogeografskih osnova bilo koje buduće regionalizacije najcelishodnije dati prostorno-demografsku diferencijaciju Srbije svedenu na regionalni i subregionalni nivo, jer se temelji na uspostavljenim funkcijsko-gravitacijskim vezama i njihovoj međuzavisnosti sa razvojem stanovništva, i kao takva predstavlja osnovu za njihovo grupisanje u veće regionalne celine bez ukidanja (narušavanja) uspostavljenih veza. Takvi subregioni su i u fizičko-geografskom pogledu, potom sa aspekta unutrašnje ekonomsko-gravitacijske integrisanosti, saobraćajne povezanosti i istorijske zasnovanosti individualisane celine, što omogućuje njihovo pravovaljano uključivanje u šire regionalne sklopove i sisteme, u zavisnosti od ciljeva dotične regionalizacije. Sve preko ovako postavljenog zadatka, posebno sa aspekta mikro ili makroregioniranja, zahtevalo bi timski rad većeg broja stručnjaka, obiman statističko-analitički i istraživački posao, kao i dobro poznavanje raznovrsnih lokalnih prilika, istorijsko-geografskih i civilizacijskih zbivanja, koje često traže odstupanje od dosledne primene strogo formulisanih kriterija i merila za regionalizaciju. Vrlo često specifični uslovi nameću potrebu za ličnom intervencijom i arbitrarnom odlukom, posebno u slučaju kada je potrebno izvlačenje preciznih granica.

To znači da dati predlog treba shvatiti kao jednu načelnu šemu, opšti okvir moguće demogeografske regionalizacije Srbije. Svaki konkretan zahtev u budućoj praksi planiranja ili organizacije geoprostora iziskivao bi i konkretno definisanje ciljeva i principa regionalizacije.

Izdvojeni regioni poseduju homogenost u smislu funkcijske povezanosti, jer svaki predstavlja područje koje je prostorno-funkcijski vezano za regionalni centar; i heterogenost strukture, jer svaki region predstavlja simbiozu urbanog, ruralnog i prelaznog tipa struktura, koje su proizvod diferenciranja razvojnih i demografskih procesa, i koje impliciraju odgovarajući demografski razvoj, dinamiku i sastav stanovništva. U okviru tako izdvojenih regiona svakako da se mogu (po principu homogenosti) izdvojiti manje regionalne celine homogenog demografskog razvoja, ili pojasevi (oaze) specifičnih demogeografskih karakteristika i tokova. Međutim, one u većoj meri ne narušavaju integritet izdvojenih regiona.

Brojne su kritike koje se upućuju regionalizacijama specifične vrste (i one svakako imaju svoje mesto), zbog njihovog uskodisciplinarnog posmatranja problema i predstavljanja samo jednog aspekta geoprostora, što onemogućava kompleksno sagledavanje svih uslova i faktora formiranja regionalne organizacije i diferencijacije prostora. Po prirodi stvari, ovakva vrsta istraživanja uvek ostavlja neka pitanja otvorenim i nedorečenim, jer zahteva interdisciplinarna ili "dubinska" ispitivanja, kao što i otvara nove horizonte i vodi definisanju novih istraživačkih zadataka. Prva grupa zadataka odnosi se na celovitije sagledavanje i primenu navedenih teorijskih koncepata, sistemskog pristupa i "novih" pogleda na prostor u geografskim izučavanjima stanovništva, a druga grupa zadataka se odnosi na preciznije određenje demogeografskih regiona različitog ranga u geoprostoru Srbije.

Literatura

- BERRYMAN, A. A. (1981). *Population Systems – A General Introduction*, (New York and London: Plenum Press).
- CAPRA, F. & D. STEINDL-RAST (1991). *Belonging to the Universe – Explorations on the Frontiers of Science & Spirituality*, (San Francisko: Harper).
- DERIĆ, B. i B. ATANACKOVIĆ (2000). "Konceptija regionalnog razvoja Srbije", *Regionalni razvoj i demografski tokovi balkanskih zemalja*, (Niš: Ekonomski fakultet).
- DERIĆ, B. i D. PERIŠIĆ (1995). "Teritorijalizacija regionalnog razvoja Srbije", *Prostorno planiranje, regionalni razvoj i zaštita životne sredine*, Posebno izdanje, 26, (Beograd: IAUS).

- DERIĆ, B. i D. PERIŠIĆ (1996). "Kriterijumi regionalizacije teritorije Srbije", *Prostorno planiranje, regionalni razvoj i zaštita životne sredine 2*, Posebno izdanje, (Beograd: IAUS).
- DJURIĆ, V. (1959). "Problematika geografske rejonizacije Srbije", *Zbornik radova V kongresa geografa FNR Jugoslavije*, (Cetinje: Geografsko društvo NR Crne Gore).
- FRIGANOVIĆ, M. (1972-1973). "Tipovi kretanja stanovništva i eksodusna područja SR Hrvatske 1961-1971", *Stanovništvo* (Beograd) br. 3-4 i 1-2.
- GRUPA AUTORA (1963). *Šema stalnih rejona za demografska istraživanja*, (Beograd: Centar za demografska istraživanja IDN).
- GRUPA AUTORA (1998). *Demografske osnove regionalizacije Srbije*, Posebna izdanja, knj. 54, (Beograd: Geografski institut "Jovan Cvijić" SANU).
- HOLT-JENSEN, A. (2001). "Territoriality, Place and Space", *FENNIA, International Journal of Geography*, Vol. 179: 1, (Helsinki: Geographical Society of Finland).
- MACURA, M. (1974). *Prilozi teoriji i politici stanovništva: izbor članaka i rasprava*, (Beograd: Ekonomski institut).
- MILETIĆ, R. (1998). "Aktivnost i zaposlenost stanovništva u funkciji regionalizacije", *Demografske osnove regionalizacije Srbije*, Posebna izdanja, knj. 54, (Beograd: Geografski institut "Jovan Cvijić" SANU).
- OBRADOVIĆ, D. (2001). "Model regionalizacije Srbije na primeru Vojvodine", *XIV kongres geografa Jugoslavije*, (Beograd: Srpsko geografsko društvo)
- ODUM, W. H. (1952). "The Promise of Regionalism" *Regionalism in America*, (Madison: The University of Wisconsin Press).
- PAPIĆ, K. (1987). "Aktualni problemi regionalizacije Jugoslavije", *Zbornik XII kongresa geografa Jugoslavije*, (Novi Sad: Savez geografskih društava Jugoslavije i Geografsko društvo Vojvodine).
- PENEV, G. (1995). "Stanovništvo po starosti i polu", *Stanovništvo i domaćinstva SR Jugoslavije prema popisu 1991*, *Stanovništvo*, br. 47, (Beograd: SZS i CDI-IDN).
- PETROVIĆ, R. (1957). *O problemu geografske rajonizacije Jugoslavije*, (Sarajevo: Geografski pregled).
- RADOVANOVIĆ, M. (1988). "Stanovništvo kao autonomni biosocijalni i geografski sistem", *Zbornik radova*, knj. 40, (Beograd: Geografski institut "Jovan Cvijić" SANU).
- RADOVANOVIĆ, M. (1993/94). "Regionalizam kao pristup i princip i regionalizacija kao postupak u funkcionalnoj organizaciji geografskog prostora sa nekim aspektima primene na Republiku Srbiju", *Zbornik radova*, knj. 44-45, (Beograd: Geografski institut "Jovan Cvijić" SANU).

- SENTIĆ, M. (1963). "Šema stalnih rejona za demografska istraživanja", *Stanovništvo*, (Beograd) god. I, br. 2.
- SPASOVSKI, M. (1998). "Depopulacija i populaciona ekspanzija - rezultat demografske tranzicije i osnova regionalizacije", *Demografske osnove regionalizacije Srbije*, Posebna izdanja, kn. 54, (Beograd: Geografski institut "Jovan Cvijić" SANU).
- STEVANOVIĆ, R. i B. STOJANOVIĆ (1998). "Nivo urbanizacije demografskih reona Srbije", *Stanovništvo*, (Beograd), god. XXXVI, br. 3-4.
- STOJANOVIĆ, B. i S. MIHAJLOVIĆ (1996). "Osnovni elementi za demogeografsku regionalizaciju", *Stanovništvo*, (Beograd), god. XXXIV, br. 3-4.
- STOJANOVIĆ, B. (1998). "Razmeštaj i gustina stanovništva kao osnova regionalizacije", *Demografske osnove regionalizacije Srbije*, Posebna izdanja, kn. 54, (Beograd: Geografski institut "Jovan Cvijić" SANU).
- STOJKOV, B. (1997). "Društveni i privredni značaj regionalizacije Srbije", *Geografska struktura i regionalizacija Srbije I*, Posebna izdanja, knj. 51, (Beograd: Geografski institut "Jovan Cvijić" SANU).
- STOJKOV, B. (2000). "Procesi regionalizacije u zemljama centralne, istočne i jugoistočne Evrope", *Glasnik*, sv. LX, br. 1, (Beograd: Srpsko geografsko društvo).
- TOŠIĆ, D. (1999). *Prostorno-funkcijski odnosi i veze u nodalnoj regiji Užica*, doktorska disertacija, (Beograd: Geografski fakultet).
- TOŠIĆ, D. (2000). "Gradski centri – faktori regionalne integracije Srbije", *Glasnik*, sv. 4, (Banja Luka: Geografsko društvo Republike Srpske).
- VOJKOVIĆ, G., MILJANOVIĆ, D., MILETIĆ, R. (2000). "Demografski tokovi i problemi održivog razvoja u Srbiji" *Regionalni razvoj i demografski tokovi balkanskih zemalja*, (Niš: Ekonomski fakultet).
- VOJKOVIĆ, G. (2002). *Osnove demogeografske regionalizacije Srbije*, doktorska disertacija (Beograd: Geografski fakultet).
- VRESK, M. (1999). "Racionalizam i empirizam u geografiji", *Hrvatski geografski glasnik*, Vol. 61, (Zagreb: Hrvatsko geografsko društvo).

Gordana Vojković

Stanovništvo kao element regionalizacije Srbije

R e z i m e

Regionalizacija je izuzetno složena i kontradiktorna materija, i istovremeno u uslovima ubrzanih promena u svetu poslednjih godina postaje veoma izazovna. Smatra se da je danas regionalizacija nezaobilazna strateška akcija usmeravanja razvojnih procesa u prostoru. Jedan od ciljeva regionalizacije je da se dovedu u sklad ekonomski, demografski i socijalni razvojni procesi. Nesklad tokova demografske tranzicije sa ekonomskim razvojem izazvao je u prostoru Srbije upečatljive promene i složene razvojne probleme, koji ukazuju da se u pristupu

njenoj regionalizaciji dužna pažnja mora posvetiti demogeografskim pojavama i procesima.

Polazeći od toga ovaj rad je imao za cilj da identifikuje probleme regionalne diferencijacije geoprostora i odredi mesto i ulogu demogeografske regionalizacije u postupku naučnog poznavanja, prostornog diferenciranja i organizovanja geoprostora; postavi opštu definiciju regionalizma sa demogeografskog aspekta, u smislu teorijskog koncepta zasnovanog na empirijskim istraživanjima, kako bi se dobio naučni okvir za ispitivanje i funkcionalan pristup poznavanju savremenih problema razvoja i organizovanja stanovništva; opredeli se za principe i elemente, i ukaže na sadržaj, svrhu i ciljeve izdvajanja demogeografskih regiona, na način koji bi bio adekvatan planiranju regionalnog razvoja i uređenju geoprostora. Ovako postavljen cilj istraživanja zahtevao je da se ukupna problematika demogeografske regionalizacije postavi u jedan širi teorijski, ali i analitički kontekst, koji je definisan međuzavisnostima demogeografskog sa drugim regionalnim sistemima, kao i sa globalnim pitanjima regionalizma i puteva integracije.

Demogeografska regionalizacija izvedena je na osnovu brojnih istraživačkih nalaza i odgovarajućih empirijskih rezultata, sa idejom da posluži kao osnova za makroregionalizaciju, opštegeografsku ili administrativno-upravnu regionalizaciju, kao "podloga" za prostorno planiranje ili razvojnu politiku. Izvršena su globalna i posebna sagledavanja brojnih relevantnih komponenata regionalizacije, a povoljnu okolnost i značajan oslonac predstavljala su dosadašnja istraživanja: postojeća "Šema stalnih rejonu za demografska istraživanja" i studija Geografskog instituta "Demografske osnove regionalizacije Srbije". Za razliku od demografskih regionalizacija, u radu se insistira na demogeografskom kao kompleksnijem pristupu, i konkretan doprinos ovog rada upravo se odnosi na definisanje osnovnih principa i elemenata regionalizacije u čijem se postupku delimitiranja regiona, pored demografskih, artikuliše i čitav splet geografskih, prirodnogeografskih, antropogeografskih, prostorno-ekonomskih i prostorno-funkcijskih veza i odnosa, pojava i procesa.

Mada to u samom radu nije prikazano, za potrebe istraživanja izvedena su rejoniranja različitih demografskih, prostorno-demografskih i demoeekonomskih obeležja, koja su bila u funkciji i trebalo da pokažu u kojoj meri, u kom pravcu, prema kojim principima, i na koji način je moguće sprovesti demogeografsku regionalizaciju Srbije. Treba naglasiti da većina istraživanja na temu demografske regionalizacije ukazuje da je značaj pojedinih elemenata regionalizacije promenljiv i da je zavisan od regionalnog nivoa, kao i da preobražaj populacije tokom demografske tranzicije nameće potrebu za uvođenjem novih indikatora i elemenata regionalizacije. Uzimajući u obzir sve navedene elemente, prostorno-funkcijske veze i odnose, ostvarenu prostorno-demografsku strukturu Srbije i tendencije demografskih tokova, kao i prostornim planom izdvojene makroregionalne centre, utvrđujući homogenost demografskog razvoja različitih područja, ali i istražujući migracione tokove pod uticajem *pull* i *push* faktora tokom procesa industrijalizacije, urbanizacije i deagrarizacije, prezentirana je jedna moguća demogeografska regionalizacija Srbije. Izdvojeni regioni poseduju homogenost u smislu funkcijske povezanosti, jer svaki predstavlja područje koje je prostorno-funkcijski vezano za regionalni centar; i heterogenost strukture, jer svaki region predstavlja simbiozu urbanog, ruralnog i prelaznog tipa struktura, koje su proizvod diferenciranja razvojnih i demografskih procesa, i koje impliciraju odgovarajući demografski razvoj, dinamiku i sastav stanovništva.

Cilj ovog rada je bio da da teorijsko-metodološke okvire i jednu širu osnovu za integrisanje određenih prostornih jedinica u jedinstvene demogeografske regione Srbije, koji bi dalje bili u funkciji složenijih regionalnih istraživanja i regionalnog planiranja. Sve preko toga (posebno sa aspekta mikro ili makroregioniranja) zahtevalo bi timski rad većeg broja stručnjaka, obiman statističko-analički i istraživački posao, kao i dobro poznavanje raznovrsnih lokalnih prilika, istorijsko-geografskih i civilizacijskih zbivanja, koje često traže odstupanje od dosledne primene strogo formulisanih kriterija i merila za regionalizaciju. To znači da date predloge treba shvatiti kao jednu načelnu šemu, opšti okvir moguće demogeografske regionalizacije Srbije na osnovu među-uslovljenosti prirodnih i ekonomskih celina, njihove geografsko-saobraćajne i ekonomsko-gravitacijske povezanosti, razvojnih procesa i demografskih tokova. Svaki konkretan zahtev u budućoj praksi planiranja ili organizacije geoprostora iziskivao bi i konkretno definisanje ciljeva i principa regionalizacije.

Ključne reči: *regionalizacija, demogeografska regionalizacija, stanovništvo, Srbija*

Gordana Vojković

Population as an Element of Regionalization of Serbia

Summary

Regionalization is an exceptionally complex and contradictory matter, and at the same time becoming very challenging in the last few years in conditions of accelerated changes in the world. It is believed that regionalization today is an unavoidable strategic action of directing development processes on a territory. One of the aims of regionalization is to bring economic, demographic and social development processes into accord. Discordance of demographic transition courses with economic development caused prominent changes and complex development problems on the territory of Serbia, which indicate that appropriate attention should be devoted to demographic occurrences and processes in the approach to its regionalization.

Proceeding from this fact, the goal of this paper was to identify the problems of regional differentiation of geoterritory and determine the place and role of demographic regionalization in the procedure of scientific knowledge, territory differentiation and organization of geoterritory; to set the general definition of regionalism from the demographic aspect, in the sense of theoretical concept based on empirical research, so as to obtain a scientific framework for research and functional approach to recognizing contemporary problems of development and organizing population; to decide on principles and elements, and point out to the content, purpose and goals of identifying demo geographic regions, in a way which would be adequate for planning regional development and organizing geoterritories. Such a set research goal required that the total problem of demo geographic regionalization is set on a wider theoretical, but analytical context, which is defined by mutual dependence of demo geographic with other regional systems, as well as with global questions of regionalism and integration ways.

Demo geographic regionalization is carried out on the basis of numerous research findings and corresponding empirical results, with an idea that it serves as a basis for macro regionalization, general geographic or administrative-management regionali-

zation, as a "foundation" for territory planning or development policy. Global and specific perception of numerous relevant components of regionalization had been carried out, with a favorable circumstance and significant basis being the following research up to now: "Outline of constant regions for demographic research" and the study of the Geographic Institute "Demographic bases for regionalization of Serbia". Unlike demographic regionalizations, this paper insisted on demo geographic as a more complex approach, and a concrete contribution of this paper refers to defining basic principles and elements of regionalization whereby in the process of delimiting regions, numerous geographic, natural geographic, anthrop geographic, territory-economical and territory functional relations and connections, occurrences and processes were articulated apart from demographic.

Although not shown in the paper, regionalization of various demographic, territorial-demographic and demo economic traits were carried out for the purpose of research, which were to show to what extent, in what direction, according to which principles and in what way it is possible to carry out demographic regionalization in Serbia. It should be noted that most research on the topic of demographic regionalization indicate that the importance of certain elements of regionalization is variable and that is dependent on the regional level, and that the population change during demographic transition imposes a necessity for introducing new indicators and elements of regionalization. Having in mind all the stated elements, territorial-functional relations, realized territorial-demographic structure of Serbia and tendencies of demographic courses, as well as territorial plan of isolated macro regional centers, confirming the homogeneity of demographic development of various regions, but also researching migration flows under the influence of push and pull factors during the process of industrialization, urbanization and land reclamation, the only possible demo geographic regionalization of Serbia was presented. The isolated regions are homogeneous in the sense of functional interdependence, because each represents a region which is territorially-functionally connected to a regional center; and heterogeneous of structure, because each region represents a symbiosis of urban, rural and transitional type of structure, which are a result of differentiation of development and demographic processes, and which imply a corresponding demographic development, dynamics and composition of population.

The goal of this paper was to give theoretical-methodological frameworks and a broader basis for integration of certain territorial units into unique demo geographic regions of Serbia, which would still be in the function of complex regional research and regional planning. Anything more than that (especially from the aspect of micro or macro regionalization) would require a team work of a larger number of experts, an extensive statistical-analytical and research project, as well as sound knowledge of various local conditions, historical-geographic and civilization events which often require deviation from consistent application of formulated criteria and measures for regionalization. This means that the given proposals should be understood as a principled scheme, a general framework of the demo geographic regionalization of Serbia on the basis of interdependence of natural and economic wholes, their geographic-transportation and economic-gravitational connection, development processes and demographic courses. Every concrete requirement in future practice of planning or organization of geo-territory would require defining goals and principles of regionalization as well.

Key words: *regionalization, demo-geographic regionalization, population, Serbia*

